

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

**Кафедра «Економіка, організація та управління
підприємством»**

В.В. Компанієць, О.М. Полякова

**МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Частина 4

Харків 2011

УДК 330.162

Компанієць В.В., Полякова О.М. Моральні основи економіки та підприємницької діяльності: Конспект лекцій: В 4-х ч. – Харків: УкрДАЗТ, 2011. – Ч.4 – 66 с.

В конспекті лекцій послідовно викладено теоретичні і методологічні питання моральних основ ведення бізнесу та підприємницької діяльності.

Конспект лекцій складається з 4 частин.

Четверта частина присвячена дослідженню східнослов'янської економічної думки (економіці в духовно-моральному і соціокультурному вимірі) та аналізу джерел російського економічного дива.

Рекомендується для студентів спеціальності „Економіка підприємства” всіх форм навчання.

Табл. 6, бібліогр.: 104 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри „Економіка, організація і управління підприємством” 29 червня 2011 р., протокол №17.

Рецензент

доц. О.І. Фролов

В.В. Компанієць, О.М. Полякова

МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Частина 4

Відповідальний за випуск Компанієць В.В.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 12.07.11 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 2,75. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту

61050, Харків - 50, майдан Фейербаха, 7

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ**

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

**Кафедра “Економіка, організація і управління
підприємством”**

Компанієць В.В., Полякова О.М.

**МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Конспект лекцій

з дисципліни

„МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ”

Частина 4

Харків 2011

Компанієць В.В., Полякова О.М. Моральні основи економіки та підприємницької діяльності: Конспект лекцій: -в 4 -х частинах. – Харків: УкрДАЗТ, 2011.- Ч.4 – 66 с.

В конспекті лекцій послідовно викладено теоретичні і методологічні питання моральних основ ведення бізнесу та підприємницької діяльності.

Конспект лекцій складається з 4 частин.

Четверта частина присвячена дослідженню східнослов'янської економічної думки (економіці в духовно-моральному і соціокультурному вимірі) та аналізу джерел російського економічного дива.

Рекомендується для студентів спеціальності „Економіка підприємства” всіх форм навчання.

Іл. 2, табл. 6 , бібліогр.: 104 назв.

УДК: 330.162

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри „Економіка, організація і управління підприємством” від 29 червня 2011 р., протокол №17

Рецензент:
доц. О.І. Фролов

ЗМІСТ

Лекція 10. Східнослов'янська економічна думка: економіка в духовно-моральному і соціокультурному вимірі	4
10.1 Духовно-моральний і соціокультурний вимір економіки	4
10.2 Особливості східнослов'янської економічної думки (соціокультурний вимір)	6
10.3 Щодо категорії моральний капітал, розвиток економічної освіти та науки	9
10.4 Філософсько-економічна творчість С.М. Булгакова	14
10.5 Економічні погляди С.Ф. Шарапова	17
10.6 Основні економічні ідеї Д.І. Менделєєва	21
Лекція 11. Російське економічне диво. Джерела та парадокси	27
11.1 Особливості та результати розвитку Російської імперії в кінці ХІХ – на початку ХХ століття	27
11.2 „Складові” російського економічного дива	30
11.2.1 Населення	30
11.2.2 Промисловість і економіка	32
11.2.3 Розвиток кооперації	36
11.2.4 Фінанси	37
11.2.5 Рівень життя населення	40
11.2.6 Залізниця	42
11.2.7 Аграрництво	42
11.2.8 Робоче законодавство	43
11.2.9 Народна освіта	45
11.2.10 Земельне питання	47
11.3 Народ і інтелігенція: моральний клімат на початку ХХ століття	53
Список літератури	58

Лекція 10

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА: ЕКОНОМІКА В ДУХОВНО-МОРАЛЬНОМУ І СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ

10.1 Духовно-моральний і соціокультурний вимір економіки.

10.2 Особливості східнослов'янської економічної думки (соціокультурний вимір).

10.3 Щодо категорії «моральний капітал», розвиток економічної освіти та науки.

10.4 Філософсько-економічна творчість С.М. Булгакова.

10.5 Економічні погляди С.Ф. Шарапова.

10.6 Основні економічні ідеї Д.І. Менделєєва.

10.1 Духовно-моральний і соціокультурний вимір економіки

Аналізуючи результати перетворень, що здійснювалися в економіці України протягом останніх 20 років, багато вчених, як зарубіжних, так і вітчизняних, відзначають, що причини соціально-економічної кризи багато в чому обумовлені неправильно обраною моделлю розвитку економіки, суспільства, держави. Ця модель не враховувала цивілізаційний фактор, культурно-історичні особливості розвитку України, особливості сформованого господарського механізму, вона була скопійована із зразків перетворення розвинених західних економік [50, с. 124].

Цивілізаційний, соціокультурний чинник зараз визнається багатьма вченими як фактор, що визначає особливості економічного розвитку, чинник, який в першу чергу необхідно враховувати в ході соціально-економічних перетворень [цит. за 84, с. 133].

На жаль, як зразок перетворень в Україні та Росії була обрана ліберальна модель економіки, яка суперечить національній моделі, по суті, усуває державне регулювання, надає повну свободу егоїзму окремих громадян, особливо тим, що знаходяться при владі, і проповідує, що економічна діяльність

має єдину мету – матеріальне збагачення. У цій моделі людина зводиться до вигідного ресурсу отримання прибутку. «Моральним» визнається все те, що вигідно, а сама моральність всіма можливими способами викорінюється з економічної науки і практики економічного життя, зі свідомості громадян, насамперед молоді.

Більшість суб'єктів економічної діяльності, представники влади, управлінці, а також наше майбутнє – студентська молодь, яка оволодіває професіями економіста, менеджера, державного управлінця, вже не розуміють іншої економіки, крім тієї, яка має на меті лише отримання прибутку.

Завдяки такій моделі «економічного дива» в 90-ті роки радянський ВВП України скоротився на дві третини, а співвідношення багатих і бідних становить 1: 40 при критичному значенні цього показника 1:10. Формула такого «дива» полягала в аморальності економічної діяльності: великомасштабному розкраданні загальнонародної власності владною елітою, що дозволяла пересічним українським громадянам красти «в особливо малих розмірах».

За 20 років такого „господарювання” корупція стала в Україні тотальною. За результатами загальнонаціонального дослідження 2007 р. «Стан корупції в Україні», 67 % опитаних українців, які мали справу з державними посадовими особами упродовж останніх 12 місяців, зазначали, що були безпосередньо втягнуті в корупційні дії у тій чи іншій формі. При цьому від третини й до половини респондентів стверджували, що посадові особи вимагали хабарів, інші давали добровільні хабарі в тих секторах та інституціях, де хабар сприймається як щось само собою зрозуміле [86].

Вражає те, що більшість респондентів вважають, що корупція є виправданою у більшості ситуацій для вирішення різних питань (52 %). Тобто корупцію розглядають як звичайний спосіб виживання та діяльності в Україні. Це свідчить про критичні зміни в суспільній свідомості. Таким чином, фактор моралі, чесності став забутим фактором економіки і в економічній теорії, і на практиці.

Керуючись чужими моделями розвитку, Україна зайшла в глухий кут. І українські, і російські реформатори порушили закон

необхідності цивілізаційної (соціокультурної) ідентичності розвитку соціально-економічних систем, в тому числі економічного розвитку та закон відповідності економічних перетворень моральним принципам, сформованим в певній цивілізації, тобто для нашої цивілізації – принципам християнської моралі. Щоб подолати кризу, Україні і Росії необхідно розробити свій шлях соціально-економічного розвитку, що відображає особливості культури, історії наших народів. Шлях, який базується на духовно-моральному відродженні і баченні цілей економіки не тільки в матеріальному, але, перш за все, в соціальному, гуманному, духовно-моральному вимірі.

Саме тому зараз дуже актуальним стає питання вивчення історичної спадщини східнослов'янської філософсько-економічної думки, яка відображала соціокультурну і цивілізаційну специфіку господарського розвитку Росії і України. Країн, які нерозривно пов'язані минулим і сьогоденням, історією та культурою, країн, які утворюють, за М. Данилевським, один культурно-історичний тип – східнослов'янський тип і основу однієї цивілізації – православної цивілізації.

10.2 Особливості східнослов'янської економічної думки (соціокультурний вимір)

Світогляд вчених, сформований в лоні православної цивілізації, здійснив значний вплив і на бачення сенсу, цілей і завдань економіки, виділення тих чинників, які визначають розвиток соціально-економічної системи. Ці нематеріальні чинники вчені називали іноді по-різному, але серед них завжди були наявні духовно-моральні характеристики особистості і народу, особливості культури та психології, освіта та освіченість. Деякі вчені більшою мірою підкреслювали їх домінуюче значення, як наприклад С.М. Булгаков, Д.І. Піхно, І.І. Янжул, інші меншою, але незмінно те, що важливість їх була незаперечна.

Представник київського напрямку російської школи економічної думки О.Д. Білімович, критикуючи вчення

К. Маркса, відзначав, що суспільне, і в т.ч. господарське життя, знаходиться під впливом не тільки матеріальних, а й нематеріальних факторів: релігійних, національних почуттів, політичних прагнень, бажань і волі людей, їх розумової творчості. Господарське життя, на думку О.Д. Білімовича, не тільки матеріальне, але й духовне, психологічне [100].

Це ж відзначав і Н.П. Гіляров-Платонов. Він вважав, що з ученень сучасних йому західних економістів, в тому числі Маркса, Лассаля, Мейєра, упущені суттєві моменти, а саме те, що основою матеріального виробництва є духовне життя, «психічний» елемент [87, с. 213].

Професор Київського університету Д.І. Піхно, також представник київського напрямку російської школи економічної думки, стверджував, що до продуктивних сил, поряд з природою, працею і капіталом, відносяться ще й культурно-історичні сили народу. *«Производительность трех основных факторов – природы, труда и капитала – оказывается весьма различной в зависимости от культурно-исторических условий народного хозяйства или, говоря иначе, от культурно-исторических сил народа. Народ, живя исторической жизнью, не только накапливает вещественные капиталы, но и создает духовные блага и силы, переходящие из поколения в поколение. Эти силы окружают человека от колыбели до могилы, они составляют историческую почву народного хозяйства, поддерживают и укрепляют его или действуют отрицательно. Влияние их не может быть оценено с точностью, но его необходимо иметь в виду. Важнейшие из этих сил, постоянно воздействующих на хозяйственную деятельность как отдельных лиц, так и всего народа, следующие: нравы и обычаи, мораль, образованность, энергия, дух предприимчивости, законодательство, государственный и общественный строй жизни»* [66, с. 67-68].

Націленість на проблеми суспільної перебудови, перевага суспільного інтересу в поєднанні з особливим цивілізаційним устроєм сприяли такій особливості російської економічної думки, як внесення в неї соціокультурного виміру економіки, національного начала, коли політична економія визначається як наука, яка розкриває закономірності економічного життя конкретної нації, народу, об'єднаного відповідною державою.

Першим підручником з політичної економії, який був написаний російським автором російською мовою, був підручник О.М. Бутовського «Опыт о народном хозяйстве или о началах политической экономии», опублікований в 1847 році [19].

О.М. Бутовський зазначав, що «закони економічні по суті скрізь однакові, проявляються по-різному і ведуть до різних результатів» відповідно до «часу, місця і народу». «Если применить теорию к объяснению различных сторон жизни Англии, то еще мало будет брошено света на те же вопросы относительно Франции или России, и еще менее относительно Египта или Китая. ... Деятельность народная, в каждом из этих государств, находится под влиянием обстоятельств совершенно несходных, климата, местоположения, государственного устройства, обычаев и вообще образованности. Неудивительно, что и в ее проявлениях, при всей одинаковости побуждений и средств, есть большое несходство, особенно в направлении и результатах» [19, с. 300-301].

У зв'язку з цим також необхідно виділити позицію такого яскравого державного і громадського діяча Росії, як С.Ю. Вітте, який критикував «космополітизм» класичної політичної економії, підкреслюючи, що «политическая экономия должна принимать идею национальности за точку отправления и поучать, каким образом данная нация... может сохранять и улучшать свое экономическое положение [22, с. 35]. На його думку, західна політична економія, безпосередньо пов'язуючи індивідуума і людство, «упускает из виду, что между отдельным человеком и человечеством существует еще особая экономическая единица – нация. Эта единица представляет собою нечто органически целое, связанное верою, отдельностью территории, кровью, языком, литературою и народным творчеством, нравами и обычаями, государственными началами и учреждениями, инстинктом самосохранения, стремлением к независимости и прогрессу и проч. Единства эти не выдуманы людскою фантазией или капризом, а сложены исторически, самою природою и законами общежития» [22, с. 65].

На думку іншого відомого вченого-енциклопедиста, громадського діяча і практика господарського життя Д.І. Менделєєва, абстрактної космополітичної економічної науки

і практики бути не може. Політична економія має бути національною, тому що народне господарство і державність знаходяться в тісному зв'язку з іншими сферами народного життя – релігією, мистецтвом і наукою.

По суті, можна сказати, що російська економічна наука передбачила висновки сучасної інституційної теорії. Значно пізніше, вже у ХХ ст., про це писали Г. Мюрдаль, який вважав методологічно невиправданим абстрагування від таких «неекономічних» факторів, як «погляди, правові та інші інститути, звичаї, життєвий рівень і в широкому сенсі – культура» [56, с. 95], і, нарешті, Д. Норт, який відзначав, що «ми, що живемо в сучасному західному світі, вважаємо, що життя і економічні процеси підпорядковуються писаним законам і правам власності. Однак навіть у найрозвиненіших економіках формальні правила становлять невелику (хоча і дуже важливу) частину тієї сукупності обмежень, які формують перед нами ситуації вибору ... Наша поведінка великою мірою визначається неписаними кодексами, нормами і умовностями» [60, с. 56].

10.3 Щодо категорії «моральний капітал», розвитку економічної освіти та науки

Представники східнослов'янської економічної думки вперше вводять в економічну науку таку категорію, як моральний капітал. «Моральний капітал» вони розглядають як фактор виробництва, від якого залежить ефективність використання інших чинників, господарська діяльність в цілому. Моральний капітал самозростає, якщо людина дотримується духовно-моральних законів під впливом благодаті – Божественної енергії, і це виявляється в накопиченні нематеріального багатства – правди, добра, милосердя, що у свою чергу є чинником розвитку економіки, збільшення якості та продуктивності праці.

О.І. Бутовський предмет політекономії визначав як «науку о народном богатстве, исключительно посвящающую себя изучению средств, с помощью которых люди, в обществе живущие, достигают возможного благосостояния» [81]. Він відносив політекономію поряд з філософією, естетикою, мораллю

до морально-політичних наук та вимагав внесення до неї морального початку, а також говорив про існування морального капіталу.

Навіть М.Г. Чернишевський вважав, що «капитал, который можно назвать нравственным, гораздо важнее материального. Этот важнейший национальный капитал есть запас нравственных сил и умственной развитости в народе» [94, с. 506].

Особливу роль морального виховання народу підкреслив академік І.І. Янжул. У 1912 р. він випустив книгу з яскравою назвою «Экономическое значение честности (Забытый фактор производства)» [104, с. 402-420]. У ній він аналізує думки сучасних йому західних вчених, які приходять до усвідомлення того, що чесність, порядність, працьовитість є найважливішими складовими економічного розвитку. Також він доводить важливість і необхідність розвитку моральних якостей народу як умови економічного розвитку російської держави.

Він пише, що «рядом с материальной природой выступает на сцену и духовная природа производителя, либо простое наблюдение указывает, что размер производства и качество его зависят в значительной степени от образования и обучения самого производителя. Этот как бы забытый фактор духовной природы человека в свою очередь разделяется на две части: на разум, в тесном смысле, развиваемый образованием или просвещением, и нравственность, или душевную мораль человека» [104, с. 402].

На думку І.І. Янжула, «ни одна из добродетелей, создающих наибольшие богатства в стране, не имеет такого крупного значения, как честность... Поэтому все цивилизованные государства считают своим долгом обеспечить существование этой добродетели самыми строгими законами и требовать их исполнения. Здесь разумеется: 1) честность как исполнение обещания; 2) честность как уважение чужой собственности; 3) как уважение к чужим правам; 4) как уважение к существующим законам и нравственным правилам» [104, с. 406].

Аналізуючи деякі приклади господарської практики в Росії, вчений, на жаль, відзначає «недостаток развития честности в торговых и промышленных отношениях нашего отечества» [19, с. 406]. А один із прикладів начебто взятий з сучасних реалій

діяльності пасажирського залізничного транспорту – боротьба з «зайцями» і з кондукторами, «за спиной которых действуют часто и начальники станций» [104, с. 410]. У системі розкрадання доходів залізничного транспорту до цих пір беруть участь як пасажери, провідники, начальники поїздів, так і вищі ревізії та контролюючі інстанції.

Але І.І. Янжул розмірковує як про «пагубности нечестности в экономике, так и о путях воспитания доброй нравственности в народе». І він називає три напрямки «поднятия и установки доброй нравственности», це: 1) правильна «постановка народного образования», 2) родинне виховання; 3) підняття моральності «в семье и народе всеми возможными способами (наиболее всего же через церковь?!))» [104, с. 419].

А сама економічна наука – наука народного господарства, на думку вченого, повинна сприяти не тільки отриманню спеціальних знань, а й вихованню моральності: «...лишь единовременное воздействие развития образования и улучшения нравственности и специально честности может значительно поднять и поставит всю настоящую культуру на твердое основание и сделать ее прочной и долговременной. В этом будет заключаться цель и назначение будущей науки народного хозяйства в истинном смысле этого слова» [104, с. 420].

У цілому, до позначення сенсу і завдань економічної науки і ролі освіти зверталися дуже багато вчених, у тому числі І.К. Бабст, Д.І. Менделєєв, С.М. Булгаков.

На самому початку своєї знаменитої промови «О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала», професор І.К. Бабст ставить перед суспільством три найважливіші завдання: «нравственное образование, распространение просвещения и умножение богатства» [6, с. 124]. Досліджуючи умови, що сприяють примноженню народного капіталу, І.К. Бабст виділяє кілька галузей народного капіталу і серед нього – капітал моральний.

Власне, до народного капіталу він відносить сукупність духовно-моральних, інтелектуальних і матеріальних факторів виробництва, все, що «содействует народному производству: орудия, машины, строения, пути сообщения, почва, суровье, средства на содержание рабочих, деньги, кредитные знаки,

нравственные качества народонаселения, его образованность, изобретательность – все это мы вправе назвать народным капиталом, без которого невозможна ни одна хозяйственная деятельность и для умножения, для усиления производительности которого должны быть употреблены все силы и все стремления народа» [6, с. 110].

А моральний капітал, на думку вченого, полягає «в народній чесності, в народній підприємливості і ступені трудолюб'я, в живому і ревностному участі к общему благу, в привычці не полагатися на зовнішню допомогу, не шукати собі в силах, лежачих зовні, опори, а в самому собі, в привычці к самостійності» [22, с. 124]. При цьому його величина серед різних народів у різний час неоднакова.

У цілому вчений підкреслює взаємозалежність речового, матеріального капіталу, матеріального добробуту і морального капіталу як складових народного капіталу. З одного боку, І.К. Бабст висуває необхідність створення достатніх матеріальних умов для забезпечення культурного, морального, інтелектуального розвитку народу як найважливіше завдання економіки. Але, з іншого боку, автор постійно доводить, що продуктивність речового капіталу в кінцевому підсумку залежить від чесності, довіри, прагнення не до задоволення вузько егоїстичних інтересів, а до загального блага, від освіченості, працьовитості, тобто моральних якостей народу. Він вважає, що працьовитість і зусилля народу долають інші фактори та обставини, що діють негативно на «умножение народного капитала» [6, с. 107].

Далі він розмірковує про вплив моральних якостей (довіри, турботи про загальне благо на протиземство) на економічні процеси, в тому числі накопичення, формування розміру позичкового відсотка та ін.

Головні спонукальні причини накопичення, на думку І.К. Бабста, – передбачливість і турбота про загальне благо. Егоїзм, робота тільки з особистого інтересу, на його думку, – ознака нерозвиненості народу. Але для того, щоб народний капітал примножувався, чесність, мотивація загального блага, професіоналізм повинні бути притаманні всім господарюючим суб'єктам і, перш за все, пронизувати всю систему державного

управління. На жаль, вже тоді бичем господарської системи був несумлінний, непрофесійний апарат державних чиновників.

І далі І.К. Бабст говорить актуальні і зараз слова про пріоритетну роль моральності (аморальності) саме верховної влади як образу і головного мотиватора моральної чи аморальної поведінки в економічній діяльності. «Против воров и разбойников есть управа, но что же делать с органами и служащими верховной власти, считающими свое место доходным производством? Тут иссякает всякая энергия труда, всякая забота о будущем, об улучшении своего быта» [6, с. 114].

Неодмінною умовою ефективних економічних перетворень він вважає поєднання науки і практики, наявність «глибокої історичної та економічної освіти». Причому необхідність економічної освіченості він відносить не тільки до вчених, але й до керівників усіх рівнів, а також до простих людей, які беруть участь у господарській діяльності [6, с. 105]. І.К. Бабст вважає, що з розвитком правильних понять про закони виробництва, розподіл цінностей, про працю, необхідності ощадливості, шкідливості розкоші в усіх прошарках суспільства можна буде уникнути зловживань і подолати ті негативні явища, які залежать від людського фактора і уповільнюють розвиток народного добробуту [6, с. 107]. На думку вченого, освіта повинна бути широкою, усепроникаючою, а не поверхневою.

Неодноразово підкреслює роль освіти в розвитку народного господарства країни і вчений-енциклопедист Д.І. Менделєєв (до його внеску в економічну науку ми ще повернемося). У своїй роботі «Заветные мысли» Д.І. Менделєєв обґрунтовує думку про те, що освіта і істинно освічені люди мають найважливіше значення не тільки для економічного розвитку Росії, але і для її політичної та економічної незалежності. Він пише: «Образование есть благоприобретенный капитал, отвечающий затрате времени и труда и накоплению людской мудрости» [53, с. 238]. Також він підкреслює необхідність освіченості для всього народу, а не тільки для певних соціальних груп суспільства, необхідність державного підходу до освіти, його цінності для державної влади. І в іншому місці він наголошує на тому, що освіта повинна базуватися на соціокультурній основі: «Нам особенно нужны образованные люди, близко знающие русскую природу, т.е. всю

русскую действительность, чтобы мы могли сделать настоящие самостоятельные, а не подражательные шаги в деле развития страны... Чтобы предстоящий путь был по возможности прогрессивным, он не должен отрицать прошлого. Разрушить исторически сложившееся легко, но не придется ли скоро жалеть о разрушенном?» [53, с. 183].

10.4 Філософсько-економічна творчість С.М. Булгакова

Докладно про особливості економічної науки та про завдання політичної економії міркує відомий економіст, філософ, богослов С.М. Булгаков. Він, так само, як і І.К. Бабст, вважає обов'язковою для створення справедливої економічної діяльності, заснованої на моральних засадах, наявність у суб'єктів господарювання економічних знань. Він зазначає, що «незнание политической экономии лишает человека понимания важнейших явлений общественной и потому делает его глухим к требованиям социальной морали, вносит, стало быть, существенный дефект именно в нравственную его личность» [12, с. 678].

Економіку він вважає загальноосвітньою наукою. При цьому загальноосвітніми науками він називає ті науки, які виховують людину як духовно-розумну і моральну особистість, а не тільки дають їй будь-які соціальні знання. Тим самим підкреслюючи, що економічна наука входить до складу моральних наук.

У статті «Народное хозяйство и религиозная личность» (1909) С.М. Булгаков обґрунтовує дуже важливу думку, що має сучасне звучання: «Нам нужно освободиться от многих идейных фантомов, а в том числе и от «экономического человека»». Нужно понять, что и хозяйственная деятельность является общественным служением и исполнением нравственного долга, и только при таком к ней отношении и при воспитании общества в таком ее понимании создается наиболее благоприятная духовная атмосфера, как для развития производства, так и для реформ в области распределения, для прогресса экономического и социального» [13, с. 204]. І в цьому, на нашу думку, ключ до

розуміння сьгоднішніх проблем нашого суспільства та нашої економіки. Витоки економічної кризи – зміна економічної свідомості, що задається всім ладом нашого життя і системою вищої економічної освіти, побудованої на вивченні «економікс». Господарська, економічна діяльність не є суспільним служінням і виконанням морального обов'язку, її суб'єкти переважно переслідують лише особисті матеріальні та владні інтереси. Думки С.М. Булгакова актуальні і сьогодні.

Вже тоді С.М. Булгаков зазначає, що причина «повільного економічного завоювання Росії іноземцями» полягає в тому числі і в «низькій якості людських особистостей», маючи на увазі, перш за все, освічене суспільство – інтелігенцію, чиновників, в якому нечасто зустрічаються «пружна воля і пильне око».

Відзначаючи умови розвитку народного господарства Росії, С.М. Булгаков пише про необхідність зміни психології народу, суспільної свідомості і свідомості інтелігенції. Необхідна психологія спільної справи, виховання не свідомості власних інтересів, духу індивідуалізму, що глибоко помилкове і породжує роз'єднання, руйнування етичної самодисципліни, а свідомості громадських обов'язків, відповідальності і самодисципліни: «Нам необхідно зрозуміти, що доля нашої промисловості, як і землеробства, взагалі весь розвиток продуктивних сил, для якого капітал є необхідний засіб, є нашою кровною, загальнонародною справою, в якій зацікавлена вся нація» [13, с. 202]. Соціально-економічний розвиток держави не буде можливим без духовно-морального, інтелектуального, культурного розвитку кожної особистості, яка повинна втілюватися й у сфері професійної праці: «Соціальний прогрес нашого часу нерозривно пов'язаний із зростанням особистості, а, отже, підвищенням особистої відповідальності і самодисципліни ... Але ця дисципліна не здійснена на ґрунті лише голих інтересів: вона передбачає визнання вищих етичних, релігійних цінностей, моральних обов'язків у сфері професійної праці» [13, с. 203].

Також важливим є відродження етики та психології служіння, які закладені в православному баченні світу, ставленні до праці, господарської діяльності. У 1906 році, ще будучи професором економіки, С.М. Булгаков опублікував роботу «Короткий нарис політичної економії», де в розділі «Вступ» він

розглянув завдання політичної економії в їх християнському розумінні.

С.М. Булгаков підкреслює, що завданням економічної науки є побудова економічного і соціального ідеалу розвитку конкретного суспільства, держави, з урахуванням особливостей його історії, культури, релігії, а також вироблення конкретних шляхів досягнення цього ідеалу в практиці соціально-економічної діяльності, з урахуванням особливостей ситуації, що історично складається. «Политическая экономия по своему внутреннему строению и конечной цели есть социальная политика. Задача социальной политики состоит в установлении социального должествования. Она предполагает оценку существующей действительности и построение идеала, а также практические требования к изменению существующего строя и построению идеала», – пише він [12, с. 681].

Відзначає він і суб'єктивність економічної науки, яка по-різному бачить ідеали суспільного та економічного розвитку та шляхи досягнення цих ідеалів: «... в цій частині політична економія характеризується принциповим і непереборним суб'єктивізмом» [12, с. 681]. Ця суб'єктивність виходить, насамперед, з різних світоглядних засад, на яких базуються міркування вчених. Тому й існують різні політичні економії: язичницька і християнська. «Але ідеали різні, їх відмінність пояснюється загальним характером світогляду, насамперед релігійного, а потім і соціального, етичного, естетичного ... Тому в силу можливості такого розходження в загальних і основних прагненнях людини єдиної політичної економії, яка охоплює і певну систему економічної та соціальної політики, бути не може. При спільності і безспірності фактичної та історичної її частин, в області повинності і політики можуть нараховуватися різні шляхи: шлях «буржуазний чи соціалістичний, язичницький чи християнський», – підкреслює С.М. Булгаков [12, с. 710].

У даній роботі він, мабуть, вперше в економічній літературі чітко сформулював питання про можливість існування і необхідність розроблення християнської політичної економії, яка ставить і вирішує питання економічного життя у світлі і дусі християнського вчення і яка у відношенні до загального християнського вчення являє собою прикладну етику.

С.М. Булгаков дає визначення християнської політичної економії як науки соціальної любові та прикладної етики, яка «ищет осуществления Царствия Божия, свободы, правды и любви в экономической жизни, в области социальной и экономической политики..... Задачу христианской политической экономии иначе можно определить еще так: она призвана освещать исторический путь социальной любви» [12, с. 714].

Заслуговують на увагу і міркування С.М. Булгакова про межі політичної економії. Це стосується як суб'єктивізму і принципової неможливості знайти єдину точку зору з усіх економічних питань серед всіх вчених, так і характеру економічних досліджень, особливо у зв'язку з нинішніми прагненнями деяких вчених звести економіку до точних математичних розрахунків, моделей. Так, С.М. Булгаков критично ставиться до прагнення економічної науки передбачити, у тому числі шляхом математичних досліджень і прогнозів, економічне майбутнє, а також до спроби екстраполювати досвід інших соціально-економічних систем.

10.5 Економічні погляди С.Ф. Шарапова

Щоб побудувати сильну, незалежну економіку, моральність повинна стати основою економічної політики держави, в тому числі фінансової політики та організації фінансової системи. Про це пише докладно вже інший представник східнослов'янської економічної думки, видатний мислитель, економіст, громадський діяч, ефективний господарник С.Ф. Шарапов (1855-1911). Він підтримував ідеї слов'янофілів і зробив значний внесок у розвиток традицій самодостатнього ведення національного господарства на основі духовно-моральних принципів. Його книга «Бумажный рубль, его теория и практика» – яскравий прояв самобутньої російської економічної думки і найглибший твір з теорії фінансів у світовій економічній літературі того часу. Свої ідеї С.Ф. Шарапов засновував на таких положеннях: визнання важливості морального характеру в російському господарському устрої, яке пов'язане з православними основами життя російського суспільства; обґрунтування курсу на

автаркичний розвиток народного господарства Росії; захист самодержавного державного устрою, який виступає головною організуючою силою в російській економіці [2, с. 491-513; 95, с. 514-648].

Розкриваючи мету своєї роботи, С.Ф. Шарапов відзначав: «Настоящее исследование представляет первую попытку связать славянофильское учение с данными экономической науки, осветить, с одной стороны, экономические явления с точки зрения свободы человеческого духа, с другой – найти реальную опору нравственным славянофильским и политическим воззрениям» [95, с. 516]. С.Ф. Шарапов обґрунтовував активну роль держави в регулюванні економіки. Це стосувалося, перш за все, обмеження панування біржі, а значить, і фінансового (спекулятивного) капіталу з його самодостатньою жагою наживи. Це було потрібно для створення найкращих передумов продуктивного використання капіталу і посилення морального (християнського) начала у господарюванні.

С.Ф. Шарапов піддав критиці західну політичну економію і фінансову науку за їх бездуховність, за нехтування моральною стороною людської природи та господарської діяльності. С.Ф. Шарапов був першим мислителем, який усвідомлено виступив проти засилля «економізму», цього головного ідейного ворога і найважливішої причини руйнівного характеру сучасної економіки.

До речі, дуже цікаві його зауваження з приводу результатів фінансової реформи в Росії 1856-1864 років, які за своїм духом мають багато спільного з реформами в нашій економіці 90-х років ХХ століття. Тоді група «молодих фінансистів», користуючись рецептами західної науки, здійснила у фінансовій системі ліберальні реформи, по суті, позбавляючи державу повного контролю у сфері грошового обігу та запустивши в економіці механізми біржової спекуляції, залежності розвитку економіки від позик. В результаті них Росія отримала величезні борги, сама при цьому фінансуючи розвиток промисловості Німеччини, а також величезне ввезення іноземних товарів до країни, розорення «поместного и земледельческого классов», біржову гру «русскими фондами», «ограбление и истощение земли и сведение лесов по нужде, ради самосохранения»,

«уничтожение труда, торжество всякой наживы, спекуляции и хищничества», «понижение нравственного уровня. Отчаяние безвыходности, бесплодие честности и высоких нравственных доблестей...» [95, с. 592].

Таким чином, вже тоді С.Ф. Шарапов простежив залежність між чесністю та професіоналізмом в економічній політиці держави і, перш за все, фінансовій політиці, та результатами перетворень, що впливають і на економіку в цілому, і на соціальне становище, і на зміну суспільної свідомості, суспільної моральності.

Він показав, що жодне велике народногосподарське рішення не є суто економічним, воно завжди повинно враховувати політичні, військові та моральні чинники. Відповідно до фінансових критеріїв можна порівнювати лише варіанти вирішення однієї і тієї ж задачі, що задовольняють весь комплекс цих факторів. Але вирішувати тільки виходячи з фінансового критерію життєво важливі для країни питання, наприклад, чи починати індустріалізацію країни з розвитку легкої промисловості або прямо з важкої індустрії, неприпустимо.

У своїй роботі С.Ф. Шарапов, по суті, показав основу майбутньої світової фінансової кризи 30-х років ХХ століття і нинішньої кризи ХХІ століття. Це: спекулятивний механізм фінансово-кредитної системи, панування бірж; прагнення певного кола осіб забезпечити контроль над світовою фінансовою системою шляхом введення єдиної світової валюти, випуск якої при цьому знаходиться під контролем цього ж кола осіб. Різниця полягає лише в тому, що в той час фінансова система провідних країн Західної Європи була заснована на золоті (в цю ж систему в результаті грошової реформи на початку ХХ століття увійшла і Росія), а зараз світовою валютою є долар – національна грошова одиниця США.

Тоді механізм фінансового закабалення країн, який вперше показав С.Ф. Шарапов, був таким: внаслідок того, що фінансова система провідних країн Західної Європи заснована на золоті, вони потрапили в кабалу до міжнародної біржі, до тих, хто від віку служить «золотому тільцю» і тримає у своїх руках управління світовими грошовими потоками. Формально влада там знаходиться в руках президента або короля, уряду і

парламенту. Але справжня влада – у біржі (точніше, у її господарів), а держава виконує лише роль городского (або «нічного сторожа»), що стежить за порядком. У результаті там настала епоха найбільшої політичної розпусти і морального розкладання, причому виходу з цього глухого кута немає. Перехід на золоту валюту ознаменував важливий етап розвитку світового капіталізму – встановлення верховенства лихварського, банківського, фінансового капіталу над капіталом промисловим, виробничим. С.Ф. Шарапов розцінив цей процес з релігійної точки зору – як перемогу нового культу мамони над старим християнським ладом людства [95, с. 510].

Шарапов розкрив механізм пограбування Росії і на її прикладі – всіх країн, що розвиваються, – міжнародним капіталом. Він показав, що справа зовсім не в стійкості курсу російського рубля, а в його якості. Найчудовіша золота світова валюта, писав він, може збагачувати одну країну і розоряти, знищувати іншу. Країна з сильною економікою зацікавлена в експансії своєї валюти, у проникненні в країну зі слабкою економікою. Це дозволяє більш розвиненій державі підпорядкувати собі слаборозвинену країну і поставити собі на службу її ресурси. Саме цього наполегливо домагався західний фінансовий капітал, втягуючи дореволюційну Росію в зону золотої валюти.

Наслідки цієї реформи для Росії були катастрофічними, і першим це показав С.Ф. Шарапов. «Финансовые гении» обіцяли, що в країну потечуть іноземні капітали, Росія отримає валюту всього цивілізованого світу. «Да, – заперечував їм С.Ф. Шарапов, – иностранные капиталы полились к нам, да еще с такой стремительностью, что в самое короткое время Россия распродала иностранцам свои руды и каменноугольные копи, золотые прииски и нефтяные источники. В руках иностранного капитала оказалась значительная часть российской банковской системы. В России возникла острая нехватка наличных денег у хозяйствующих субъектов. Для удержания в стране золота пришлось дополнительно привлекать иностранный капитал. Россия уподобилась протекающей бочке: сколько бы золота она ни покупала, деньги в ней не задерживались, а транзитом уходили на Запад» [95, с. 511].

Але Шарапов не тільки піддав критиці існуючу світову фінансову систему, але й запропонував конкретний проект створення незалежної національної фінансової системи в Росії, системи, яка повинна базуватися на абсолютних грошах і моральній державній владі, яка б управляла цією фінансовою системою. Для цього, стверджував автор, потрібно було відмовитися від нав'язаної Росії золотої валюти і перейти на паперові гроші, але при дотриманні відомих моральних умов.

Зокрема, царська влада повинна бути заснованою на твердих моральних засадах, бути абсолютно безкорисливою, висловлювати інтерес не панівного класу, а всього народу, і проводити чесну фінансову політику. Тоді Росія отримала б абсолютні гроші, купівельна спроможність яких не залежить від змін кон'юнктури світового ринку і яким населення так само, безумовно, довіряло б, як довіряє воно Царю. Самодержавна влада отримала б можливість, утримуючи в гармонії капітал, знання і працю, мати таке багатство, яке дозволило б не тільки позбутися від зовнішніх позик, але і відмовитися від стягнення податків з населення. Росія поклала б межу експансії паразитичного спекулятивного і лихварського капіталу, що прагне до світового панування. Грошова система, вся сукупність фінансових відносин в країні за системою, запропонованою Шараповим, була б незрівнянно ефективніше тієї колоніальної системи зовнішнього управління фінансами, яку обрали сучасні йому правителі Росії.

10.6 Основні економічні ідеї Д.І. Менделєєва

Значний внесок у розвиток теорії та практики національної економіки зробив вчений-енциклопедист Д.І. Менделєєв (1834-1907). Багато в чому завдяки його працям в кінці XIX – на початку XX століття в Росії виникла економічна теорія, яка була незрівнянно вище західної політичної економії і ґрунтувалася на православному світогляді, враховувала національні особливості господарства, всебічний розвиток народного господарства країни. Його основні економічні ідеї в цілому висловлюють головні

особливості економічної думки східнослов'янської економічної школи. Зупинимося на них детальніше.

Творча спадщина Д.І. Менделєєва становить зібрання творів з 25 томів. З них присвячені економіці такі праці, як «Толковый тариф, или исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом», «Заветные мысли», «К познанию России» [53, с. 491-501].

Основні економічні ідеї Д.І. Менделєєва полягали в наступному [53, с. 339; 3, с. 491-501]. Так само, як і С.Ф. Шарапов, Д.І. Менделєєв бачив згубність існуючого світового порядку в торгових і фінансових відносинах, коли більш розвинуті країни випускають кінцеву промислову продукцію і продають її за завищеними цінами менш розвиненим в промисловому відношенні країнам. А ті, у свою чергу, орієнтуються на продаж на світовому ринку сировинної продукції, на той час Росії, насамперед сільськогосподарської, але вже за заниженими цінами. Таким чином, здійснюється механізм перекачування ресурсів, зростає зовнішня заборгованість, країни відстають, втрачають свій золотий запас і не можуть випередити розвинені країни, а розрив між ними посилюється.

Включена до цього порядку Росія за час ліберальних реформ Олександра II мала величезне зростання зовнішньої заборгованості, негативне сальдо торговельного та платіжного балансу.

Щоб створити новий порядок і сильну, незалежну економіку, Д.І. Менделєєв запропонував систему перетворень народного господарства країни, яка багато в чому і була здійснена під час царювання вже іншого імператора – Олександра III, політика якого відповідала принципам цивілізаційної ідентичності.

Д.І. Менделєєв обґрунтовував необхідність комплексного розвитку народного господарства, промисловості. Під промисловим розвитком він розумів не тільки розвиток індустрії, але й транспорту, торгівлі, невиробничої сфери. На думку Менделєєва, в Росії необхідно було, перш за все, розвивати важку, а не легку промисловість. І йти треба не шляхом наздоганяючого розвитку, але розвиватися на основі найбільш передової технології з завданням «обійти, не наздоганяючи».

Для цього, за його розрахунками, необхідно було вкладати у розвиток промисловості 700 млн руб. щорічно – в 2 рази більше вже досягнутого тоді рівня капіталовкладень [3, с. 494].

Крім того, щоб забезпечити випереджальний розвиток, необхідно розвивати вітчизняну науку. Тому Д.І. Менделєєв виступав за розвиток російської науки і народної освіти, вважав, що в цьому запорука розвитку промисловості та держави в цілому.

У цілому Д.І. Менделєєв підтримував тісну співпрацю наукової думки та виробництва і сам впроваджував свої ідеї в розвиток багатьох сфер народного господарства, починаючи від розвитку видобувної промисловості, вугле- і нафтовидобутку, переробної промисловості, і закінчуючи розвитком сільського господарства.

Хоча для розвитку країни були потрібні величезні фінансові вкладення, і багато державних діячів бачили, як і зараз, вихід у залученні іноземного капіталу, Д.І. Менделєєв вважав, що необхідно спиратися на внутрішні можливості, концентруючи капітал і спрямовуючи його в ключові галузі. Іноземний капітал, на його думку, можна залучати лише на обмежених умовах.

Значним внеском Д.І. Менделєєва в розвиток вітчизняної та світової науки було обґрунтування розвитку народногосподарського комплексу на основі територіальних комплексів і праці з економічного районування Росії.

Так само, як і багато представників східнослов'янської школи економічної думки, Д.І. Менделєєв виступав проти західних ліберальних економічних теорій невтручання держави в ринкову економіку. Він вважав, що ринкове регулювання економіки повинно поєднуватися з активним втручанням держави у розвиток економіки. Тільки держава, доповнюючи ринок, може найточніше виразити загальнонаціональний інтерес, стати запорукою загального добробуту.

Також він виступав прихильником багатоукладної економіки. Вважав можливим розвиток таких форм економічного життя, як «складочные капиталы, государственно-монопольные предприятия, артельно-кооперативные предприятия» [3, с. 499]. Але найбільш доцільним, у тому числі з історичної точки зору, він вважав артельно-кооперативний спосіб. Д.І. Менделєєв

виступав за з'єднання общинного начала і підприємницької ініціативи. Вважав, що в промисловості можливе співіснування державних та приватних заводів, розвиток великих, середніх, малих підприємств.

Ідеал бачив у такому підприємстві, де господар був би і учасником в усьому господарстві, і знав би кожного працівника, а всі робітники були б зацікавлені в підсумках спільної роботи.

Ці ідеї Д.І. Менделєєва залишаються актуальними і сьогодні, так само, як і його праці з демографії. Зокрема, це стосується спростування теорії Мальтуса, на основі якої побудована сучасна «концепція золотого мільярда», яка, на жаль, прийнята як одна з основ сучасної світової політики.

Мальтус стверджував, що зростання населення йде в геометричній прогресії, а виробництво продуктів харчування – в арифметичній, і тому необхідно обмежувати зростання народжуваності у бідного населення. Д.І. Менделєєв показав, що в міру розвитку промисловості виробництво засобів існування випереджає зростання населення. Земля, на думку Д.І. Менделєєва, може прогодувати 10 млрд осіб [3, с. 498].

Вінцем економічних досліджень Д.І. Менделєєва стала робота «Толковый тариф, или исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом». Цю роботу сучасники назвали «біблією російського протекціонізму» [3, с. 495]. До Д.І. Менделєєва митний тариф розглядався як захід суто фіскальний – джерело поповнення доходів скарбниці. Д.І. Менделєєв запропонував відмовитися від такого вузького підходу і встановлювати мита на ввезені і вивезені товари з урахуванням їх впливу на розвиток продуктивних сил Росії. Наприклад, якщо через високі мита якийсь імпортований товар взагалі не надійде до Росії, але розвинеться його вітчизняне виробництво, митного доходу взагалі не буде, але скарбниця отримає набагато більше у вигляді податків від російських виробників. Також набагато більші вигоди отримує в цьому випадку суспільство в цілому – це заробітки робітників і прибутки підприємців. При цьому Д.І. Менделєєв вважав, що всередині країни для вітчизняного виробництва повинен діяти принцип змагальності. Затверджені царем Олександром III, ці пропозиції зіграли величезну роль у

захисті від недобросовісної конкуренції та розвитку промисловості Росії.

Так само, як і інші представники східнослов'янської школи економічної думки, Д.І. Менделєєв виділяв моральний фактор виробництва. Д.І. Менделєєв розглядав промислову діяльність не тільки як економічну, але і як моральну. Він виходив з того, що в праці виявляються всі сили людини – як фізичні, так і духовні, «те природные, исторические и вообще вне воли находящиеся Божественные условия и законы...» [3, с. 498].

Він вважав, що в теорії національної економіки важливе місце мають не тільки правильні факти, а й певний світогляд. З цієї позиції Д.І. Менделєєв піддав критиці західну політичну економію. Один із головних недоліків політичної економії Д.І. Менделєєв бачив у тому, що вона обмежується суто економічною, частіше грошовою оцінкою явищ господарського життя, не вдаючись у їх моральну оцінку, а це неправильно: «Деньги и богатство не оправдывают худых дел и обид» [3, с. 497].

Багатство і капітал Д.І. Менделєєв вважав функцією праці. Статок без праці може бути моральним, тільки якщо отриманий у спадщину. Капіталом є тільки та частина багатства, яка спрямована на розвиток промисловості і виробництва, але не на спекуляцію і перепродаж.

Економіку Д.І. Менделєєв вважав однією зі сфер єдиного народного життя, яке пронизане моральним і духовним началом. Економіка покликана задовольняти всі потреби людини, не тільки нижчі (чим займалася політична економія), але і вищі – «самостоятельные людские функции, разумом и любовью определяемые». Вважав, що в основі сучасної йому науки лежать християнські принципи, і поза цієї скарбниці не може бути успіху в пізнанні природи, суспільства і людини [3, с. 500].

Висновки. Східнослов'янська економічна думка передбачила розвиток сучасних напрямів у західній економічній науці, зокрема висновки сучасної інституційної теорії, появу теорії людського капіталу, концепції інтелектуального капіталу, розвиток економічної соціології та економічної психології, етики бізнесу. Причому західна економічна теорія з багатьох питань так і не змогла наблизитися до деяких висновків наших мислителів.

Зокрема, до цих пір моральний капітал не вважається складовим людського капіталу і четвертим фактором виробництва. Не існує і цільного об'єктивного погляду на людину в економіці як конкретний духовний тип, носія матеріального і духовного начала, індивідуалізму і колективізму, поведінка якої в економіці визначається не тільки раціоналізмом, існуючими в суспільстві інститутами, а й ставленням та дотриманням моральних норм самою людиною.

Та економічна теорія, яка створювалася представниками східнослов'янської економічної думки, принципово відрізнялася від західної економічної теорії, нині відомої під назвою «економікс».

Мислителі будували своє бачення економіки, людини в ній на інших світоглядних позиціях. З одного боку, економіка розглядалася як складова частина більш складної системи, в якій найголовніше місце займає людина, і як особистість у своїй неповторності, і як клітинка єдиного організму – народу. Тому вони розуміли, що економіка виконує свою службову функцію по відношенню до забезпечення життєдіяльності і окремої людини, і народу в цілому.

З іншого боку, вони стверджували, що економіка залежить від релігійних, культурних, моральних чинників. Але не тільки залежить, але й визначається ними. Даний висновок важливий для нас не тільки з теоретичних позицій. Саме розуміння цього і творення моральних і культурних засад дозволить побудувати іншу соціально-економічну політику нашої держави, яка реально здатна вивести країну з кризи.

Необхідно зрозуміти, що категорії західної економічної науки, її зміст не застосовні для нас.

Наша економічна наука повинна будувати свій соціальний і економічний ідеал, базуючись на нашій традиційній культурі, сформованій в межах православної цивілізації, звичайно з урахуванням нинішнього стану всіх сфер нашого суспільства, геополітичних факторів. У цілому це повинно втілитися у стратегію духовно-культурного та соціально-економічного розвитку нашого суспільства. Але ця адаптація, навіть у більшій мірі, буде належати вже до конкретних кроків наближення цього ідеалу, які, у свою чергу, повинні відбитися в конкретних

напрямах і програмних документах соціально-економічної політики держави.

І тут, як підказують нам наші великі предки, важливо зрозуміти і прийняти до реалізації положення, відповідно до якого економічний розвиток держави, її економічна безпека залежать, по-перше, не від економічних реформ самих по собі, а від того, яка філософія, і відповідно, економічна доктрина, закладена в їх основу, а по-друге, від духовно-морального, духовно-культурного, духовно-інтелектуального капіталу творців реформ і людей, що стоять біля керма влади, народу в цілому.

Лекція 11

Російське економічне диво. Джерела та парадокси

11.1 Особливості та результати розвитку Російської імперії в кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

11.2 «Складові» російського економічного дива.

11.2.1 Населення.

11.2.2 Промисловість і економіка.

11.2.3 Розвиток кооперації.

11.2.4 Фінанси.

11.2.5 Рівень життя населення.

11.2.6 Залізниця.

11.2.7 Аграрництво.

11.2.8 Робоче законодавство.

11.2.9 Народна освіта.

11.2.10 Земельне питання.

11.3 Народ і інтелігенція: моральний клімат на початку ХХ століття.

11.1 Особливості та результати розвитку Російської імперії в кінці ХІХ – на початку ХХ століття

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. увесь світ здивували надзвичайні успіхи у розвитку економіки Східних країн – Японії, потім Китаю, інших країн. Вони увійшли в історію як «японське», «китайське» економічне диво. Але набагато раніше

світ побачив інше диво надзвичайно швидкого економічного і соціального розвитку держави, яка ще незадовго до того нібито перебувала у тривалому сні. Це – розквіт Російської імперії за період кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли на чолі держави стояли Олександр ІІІ та Микола ІІ, який пізніше отримав назву «російське економічне диво».

Олександр ІІІ залишив своєму синові унікальний заповіт, в якому визначив усі основні напрямки зовнішньої і внутрішньої політики держави. Ось деякі його уривки.

«...Тебе предстоит взять с плеч моих тяжелый груз государственной власти и нести его до могилы так же, как нес его я и как несли наши предки. Я передаю тебе царство, Богом мне врученное. Я принял его тридцать лет тому назад от истекшего кровью отца... В тот трагический день встал передо мною вопрос: какой дорогой идти? По той ли, на которую меня толкало так называемое «передовое общество», зараженное либеральными идеями Запада, или по той, которую подсказывало мне мое собственное убеждение, мой высший священный долг государя и моя совесть? Я избрал мой путь. Либералы окрестили его реакционным. Меня интересовало только благо моего народа и величие России. Я стремился дать внутренний и внешний мир, чтобы государство могло свободно и спокойно развиваться, нормально крепнуть, богатеть и благоденствовать. Самодержавие создало историческую индивидуальность России. Рухнет самодержавие, не дай Бог, тогда с ним рухнет и Россия. Падение исконной русской власти откроет бесконечную эру смут и кровавых междоусобиц.

Я завещаю тебе любить все, что служит ко благу, чести и достоинству России. Охраняй Самодержавие, памятуя при том, что Ты несешь ответственность за судьбу твоих подданных перед престолом Всевышнего. Вера в Бога, в святость Твоего царского долга да будет для тебя основой Твоей жизни. Будь тверд и мужественен, не проявляй никогда слабости. Выслушивай всех, в этом нет ничего позорного, но слушайся только Самого Себя и Своей совести. В политике внешней – держись независимой позиции. Помни – у России нет друзей. Нашей огромности боятся. Избегай войн. В политике внутренней – прежде всего покровительствуй Церкви. Она не раз спасала Россию в години

бед. Укрепляй семью, потому что она основа всякого государства» [1].

І цей заповіт став основою для здійснення внутрішньої і зовнішньої політики Російської імперії до лютневої буржуазної революції 1917 року.

Імператор Микола II був незвичайною особистістю: мудрим державним діячем, взірцем християнина. Государ розумів свою владу як священний обов'язок. Він писав: «Нет той жертвы, которую я не принес бы во имя действительного блага и для спасения родной матушки России». «Я питаю твердую и абсолютную уверенность, что судьба России, моя собственная судьба и судьба моей семьи находятся в руке Бога, поставившего меня на то место, где я нахожусь. Что бы ни случилось, я склоняюсь перед его волей, со знанием того, что у меня никогда не было иной мысли, чем служить стране, которую Он мне вверил» [цит. за 58, с. 3].

Незважаючи на весь наклеп, зовнішній і внутрішній (з боку все тієї ж прозахідної інтелігенції), навіть вороги Росії змогли зробити правильну оцінку його діяльності та його особистості. Президент Французької Республіки Еміль Лубе пише в 1909 році: «О русском императоре говорят, что он доступен разным влияниям. Это глубоко неверно. Русский император сам проводит свои идеалы. Он защищает их с постоянством и большой силой. У него есть зрело продуманные и тщательно выработанные планы. Над осуществлением их он трудится беспрестанно» [1, с. 60].

Небувалий економічний успіх Росії з'явився результатом втілення багатьох рис православної моделі господарювання, правильної, обраної відповідно до принципу цивілізаційної ідентичності, державної політики. Соціально-економічна політика Російської держави того періоду будувалася на таких засадах: помірний протекціонізм; максимальне забезпечення розвитку промисловості за рахунок внутрішніх інвестицій і забезпечення вигідних умов для їх залучення в розвиток народного господарства; активне впровадження в промисловість сучасних досягнень науки і техніки; максимальне сприяння розвитку кооперативного руху і робітничої демократії, зміцнення курсу національної валюти; збільшення золотого запасу;

забезпечення активного торгового балансу, забезпечення бездефіцитного бюджету; помірне оподаткування, забезпечення підвищення життєвого рівня населення, створення соціально орієнтованого робочого законодавства; забезпечення розвитку науки, освіти, культури за рахунок державних вкладень у ці сфери.

Звичайно, були і помилки, але, незважаючи на них, на двадцятому році царювання імператора Миколи II Російська імперія досягла небаченого до того рівня матеріального успіху.

Зміни, які відбувались в Росії, викликали занепокоєння західних держав. Наприкінці 1917 року редактор «Economist European» Едман Тері, за дорученням французьких міністрів виконав дослідження розвитку російського господарства. Його висновок був таким: «Если у больших европейских наций события между 1912 и 1950 годами будут протекать так же, как они развивались между 1900 и 1912 годами, то к середине настоящего века Россия станет выше всех в Европе, как в отношении политическом, так и в области финансово-экономической» [цит. за 62, с. 114]. Чи так це було? Спробуємо довести, спираючись на дослідження С.С. Ольденбурга, О. Платонова, С.Г. Струмліна, Б.Л. Бразоль.

11.2 «Складові» російського економічного дива

11.2.1 Населення

Одним з найбільш показових індикаторів благополуччя влади, правильності і ефективності обраної соціально-економічної політики держави, довіри до влади, позитивного морально-психологічного клімату в суспільстві, безумовно, є демографічні показники. Якщо зараз в Росії і Україні спостерігається безпрецедентна за своїми масштабами демографічна криза, то на початку ХХ століття ми спостерігаємо найкращі показники демографії в Європі.

У 1894 році, на початку царювання Імператора Миколи II, у Росії налічувалося 122 млн жителів; в Царській Росії народонаселення зростало на 2,4 мільйони на рік. За

підрахунками Д.І. Менделєєва, якщо б не сталося революції в 1917 р., до 1959 року її населення повинне було б досягти 275 мільйонів [10]. Зростання російського населення випереджало зростання населення західноєвропейських країн більш, ніж у три рази.

Населення Росії, незважаючи на війну 1904-1905 року, зросло з 139 млн осіб в 1902 році до 171 млн в 1912 році. Тобто тоді середньорічний приріст населення становив 3,7 млн людей, а за період 1995-2000 рр. населення сучасної Росії зменшувалося майже на 1 млн осіб на рік [58, с. 542-543].

У кінці ХІХ століття за величиною коефіцієнта народжуваності Росії належало 1 місце в Європі: у Росії народжувалося по 48 люд. на 1000 жителів, а в західноєвропейських державах від 22 до 41 [77, с. 587]. У 1897 році на 100 жителів, якщо брати статистику 50 губерній Європейської Росії, доводилося: 0,88 шлюбів; 4,95 народжених; 3,14 померлих; приріст населення становив 1,81, а кількість дітей, які припадали на один шлюб, – 5,6 [77, с. 588].

Висока смертність, як не парадоксально, пояснювалася високою народжуваністю, бо переважна кількість смертей в той час у будь-якій країні припадала на дитинство. Наприклад, в 1908 - 1910 рр. кількість померлих до 5 років становила 60 % усіх померлих російських людей. Для всіх інших груп населення (від 20 років і вище) рівень смертності був значно нижче, ніж у США і західноєвропейських країнах. Набагато більшою, ніж у цих країнах, у Росії була кількість довгожителів і людей, які досягли похилого віку [77, с. 592-593].

Високі темпи народжуваності, зниження смертності, незначна кількість емігрантів зумовили безперервне збільшення природного приросту народонаселення Росії. У 1913 році він був у півтора рази вище, ніж у 17 інших держав Європи. Природний приріст населення в Росії склав 16,8 %, притому, що в США – 11,8 %, в Канаді – 15,5 %, в Німеччині – 12,4 %, у Великобританії – 9,9 %, у Швейцарії – 8,8 %, у Франції – 1,5 % [58]. Якщо в більшості провідних європейських держав природний приріст падав, то в Росії він збільшувався. Частка Росії у світовому населенні в 1900 році подвоїлася в порівнянні з 1800 роком і досягла 10 % [77, с. 595].

11.2.2 Промисловість і економіка

Зростання промислового виробництва спостерігається в Російській імперії вже з початку XIX століття. В 1815 - 1861 роках кількість фабрик і заводів Росії збільшилася в три з половиною рази, а число робітників – у три рази. За 1860 - 1880 роки продукція промисловості збільшилася в 2,5 рази [67, с. 485].

Проте справжній ривок у розвитку російської промисловості стався в 1880-1910 роки, характеризуючись гігантськими темпами зростання промисловості і корінними якісними змінами в техніці і технології. За період 1880-1910 рр. темп приросту промислового виробництва склав у середньому більше 9 % на рік [58, с. 533]. Випереджаючи західні країни за темпами економічного зростання, Росія разом з тим за обсягом промислового виробництва ще відставала від США, Великобританії, Німеччини і Франції, посідаючи п'яте місце у світі. Але фахівці, ґрунтуючись на аналізі промислових потужностей Росії і середньорічних темпах зростання продукції, передбачали вихід Росії до 1930-х років на один з передових рубежів світового господарського розвитку [67, с. 488].

За період з 1894-1904 рр. виробництво чавуну в Росії зросло в 3 рази. Франція зробила такий ривок за 28 років, США за 23 роки, Німеччина – за 12 років. За двадцять років протяжність залізниць зросла на 150%, видобуток нафти на 100%, вугілля – на 430 %, залізної руди – на 140 %, цукру – на 400 %. Збір бавовни збільшився в 4 рази, виробництво бавовняних тканин – в 2 рази, продуктивність праці в промисловості – в 4 рази. Світова економічна криза 1911-1912 рр. майже не вплинула на Росію [10].

У кінці XIX – на початку XX століття здійснювалося докорінне технічне переозброєння промисловості. Частка виробничого накопичення становила 15-20 % національного доходу, що було вище, ніж у США.

Тільки за 1885-1913 роки великі акціонерні підприємства збільшили свої фонди в 11,1 рази, хоча дрібні і середні підприємства зростали значно повільніше. Середнє зростання виробничих фондів становило за 1885-1913 роки 596 %, або 7,2 % на рік, тобто вище, ніж у США за той же період [67, с. 485].

Механізація виробництва проходила прискореними темпами. Якщо в 1860 році було впроваджено машин на 16,5 млн руб, то в 1870 році вже на 65 млн руб., а в 1913 році – на 340 млн руб. У 1860 році на виробництві працювало механічного устаткування на 100 млн руб., в 1870 році – на 350 млн руб., в 1913 році майже на 2 млрд руб., тобто щорічно оновлювалося близько п'ятої частини технічного парку машин [67, с. 486].

Темпи зростання виробництва засобів виробництва на приватних російських підприємствах були в два рази вище темпів зростання легкої та харчової промисловості. У результаті питома вага виробництва засобів виробництва досягла 43 % усієї промислової продукції, 63 % обладнання та засобів виробництва, необхідних в промисловості, виготовлялися всередині країни, і лише незначно більше за третину ввозилося з-за кордону [67, с. 486].

Ще в 1890 році США випереджали Росію і за темпами зростання продукції, і за продуктивністю праці, однак у 1900-1913 роках становище змінилося, розрив між Росією та США став скорочуватися. Бурхливе зростання промислового виробництва спостерігалось практично у всіх галузях промисловості Росії.

Особливо високими темпами в цей період розвивається металообробна, хімічна, нафтопереробна галузі промисловості. У результаті за 1897-1908 роки структура обробної промисловості поліпшується. Скорочується питома вага продукції текстильної промисловості (з 39 до 26 %), зростає питома вага більш «передових» галузей [67, с. 486-487].

Концентрація виробництва на промислових підприємствах була найвища в світі. У 1910 році в Росії 53 % промислових робітників працювало на підприємствах з числом зайнятих понад 500 осіб, в США відповідний показник становив 33 %. На підприємствах з кількістю робітників понад 1000 чоловік в Росії було зайнято 44 % робітників, що більше ніж удвічі у порівнянні з промисловістю США. В наведені дані фабричної інспекції не увійшли найбільші казенні і всі металургійні заводи. Включаючи і ці заводи, норма концентрації робітників на найбільших російських заводах підвищується в півтора рази. Таким чином, частка великих підприємств у Росії була в три рази більше, ніж в

Німеччині і США. Заводів-гігантів з кількістю робочих понад 5000 налічувалося в Німеччині в 1907 році усього 12, тоді як в Росії в одному Петербурзі їх було більше, ніж у всій Німеччині (14 заводів). По всій же Росії заводів-гігантів налічувалося 35.

Всупереч усталеній думці про якесь особливе залежне становище Росії від іноземного капіталу загальний обсяг зарубіжних капіталовкладень у промисловість становив не більше 9-14 % усіх промислових капіталів, тобто не більше, ніж в основних західноєвропейських країнах, що було пов'язано із загальною тенденцією до інтернаціоналізації капіталу. Вітчизняні підприємці визначали всю промислову політику Росії. Іноземні капітали, як правило, допускалися в ті промислові сфери, куди вітчизняні підприємці ще «побоювалися» вкладати капітали. У країні було достатньо внутрішніх коштів, щоб вкласти їх у промисловість. Так, за 1885-1913 роки прибуток по відношенню до основного капіталу становив 16 %, а реальний приріст основних капіталів сягав 7,2 %, а крім прибутку існували й інші джерела утворення основного капіталу в промисловості [67, с. 487].

Дуже показовою є і таблиця 11.1, яка вказує на розвиток економічної потужності Росії за царювання Государя Імператора Миколи II.

Таблиця 11.1 – Показники розвитку економіки Росії

Показник	Роки	Кіль- кість	Роки	Кіль- кість	Темп зміни показни- ків, %
1	2	3	4	5	6
Вклади в Акціонерні комерційні банки, млн руб.	1895	350	1915	4300	1229
Випуск російських машин, млн руб.	1894	1500	1916	6500	433
Виробництво сільськогосп. машин, млн руб.	1897	9	1913	67	744
Середня врожайність з десятини, пудів	1901	33	1913	58	176
Середня врожайність хлібів, млн пудів:	1892	-	1911	3657	-
- Європейська Росія	1893	2050	1913	4761	232
- вся Росія					

Продовження таблиці 11.1

1	2	3	4	5	6
Худоба, млн. голів:					
- коней	1895	26,6	1914	37,5	141
- рогатої худоби	1895	31,6	1914	52	165
Вугілля, млн пудів	1895	466	1914	1983	426
Нафта – видобуток, млн пудів	1895	338	1914	560	166
Сіль – видобуток, млн пудів	1895	85	1913	121	142
Цукор:					
посів буряка, тис. десятин	1894	289	1914	729	252
вироблення цукру, млн пудів	1894	30	1914	104,5	348
Бавовна:					
площа посіву, тис. десятин	1894	150	1914	675	450
збір, млн пудів	1894	3,2	1914	15,6	488
Видобуток золота, пудів	1895	2576	1914	3701	144
Видобуток міді, тис. пудів	1895	395	1915	1878	475
Видобуток чавуну, млн пудів	1895	73	1914	254	348
Виплавка заліза, сталі, млн пудів	1895	70	1914	229	327
Марганець, млн пудів	1895	12	1914	55	458
Золотий фонд, млн пудів	1894	648	1914	1604	248
Торговий флот, тис. тонн	1894	492	1914	778	158
Примітка – 1 пуд = 16,38 кг, 1 десятина = 1,0925 га					

У період між 1890 і 1913 рр. російська промисловість вчетверо збільшила продуктивність. Її дохід не тільки майже зрівнявся з надходженнями, одержуваними від землеробства, але товари покривали майже 4/5 внутрішнього попиту на мануфактурні вироби [10].

Необхідно зазначити, що бурхливому розквіту економіки сприяло те, що розвивались різні форми господарювання, як нові, притаманні розвитку акціонерних форм, так і засновані на сполученні приватної ініціативи і колективних форм господарювання.

Про зростання акціонерного капіталу свідчать дані, наведені у таблиці 11.2.

Таблиця 11.2 – Кількість нових акціонерних товариств

Рік	Число нових акціонерних товариств	Капітал, млн руб.
1910	104	119,3
1911	166	185,3
1912	202	233,5
1913	240	403,1

Тільки за чотири роки до Першої світової війни кількість знов заснованих акціонерних товариств зросла на 132 %, а вкладений у них капітал – майже вчетверо. Це видно з таблиці 9.2 [10]. Але ще більш бурхливим був розвиток кооперативного руху.

11.2.3 Розвиток кооперації

Господарська ініціатива сприяла нечувано швидкому розвитку кооперації. До 1897 р. в Росії налічувалось усього близько сотні споживчих товариств з невеликою кількістю учасників і кілька сотень дрібних ощадно-позичкових товариств. У 1897 р. було видано статут споживчих товариств, для їх відкриття було достатньо дозволу місцевої влади. У тому ж році були засновані перші кредитні товариства за сприяння держави або земства. Ці заходи сприяли розвитку кооперації.

Вже до 1904 р. існувало близько 1000 споживчих товариств та близько 1500 кооперативних кредитних установ. Але справжній розквіт кооперації почався після 1906 р. Кооперація, як у вигляді торгової організації, так і у вигляді органів дрібного кредиту, з міст поширювалася і в села. І у 1912 р. число споживчих товариств наближалось до 7000, тобто за 5 років збільшилося у 6 разів. Причому сільські кооперативи становили 2/3 загальної кількості кооперативів і кількість їх зросла у 12 разів.

Окремі кооперативи мали обороти в кілька мільйонів рублів. Так, Московський союз споживчих товариств до 1914 р. об'єднував до 800 кооперативів із загальним оборотом в 10,5 млн руб. і займав 5 місце серед кооперативів розвинених об'єднань Європи.

У травні 1912 р. відкрився Московський Народний Банк, акціонерами якого на 85 % були кредитні кооперативи і кооперація отримала новий поштовх до подальшого розвитку. Уряд не тільки не перешкоджав розвитку кооперації, але навпаки, тільки завдяки широкому фінансовому сприянню держави кредитна кооперація отримала можливість так швидко розвиватися. Позики Державного Банку органам дрібного кредиту досягали сотень мільйонів рублів. Кредитні кооперативи до 1914 р. збільшили свій основний капітал в 7 разів і

нараховували до 9 млн членів [61]. За кооперацією, заснованою на общинному розумінні господарства, російські економісти, зокрема, О.В. Чайнов і М.І. Туган-Барановський, бачили майбутнє розвитку економіки на самобутніх засадах.

11.2.4 Фінанси

За перше десятиліття царювання Миколи II державний бюджет Росії збільшився з 965 до 1947 млн руб., тобто більш ніж у два рази. У 1902 році він в півтора і більше разів перебільшував держбюджети Англії, Франції, Німеччини, був першим за своїми розмірами. Приблизно половину доходів бюджету становили непрямі податки і близько чверті – доходи державного господарства (державних заводів, фабрик, залізниць тощо). Причому доходи державних господарств виростили за десятиліття в 3,5 рази. Це означало, що зосередження народних ресурсів відбувалося не тільки за рахунок посилення оподаткування, але і шляхом розвитку державного господарства [67, с. 487].

На відміну від сучасних демократій, Імператорська Росія будувала свою політику не тільки на бездефіцитних бюджетах, але і на принципі значного накопичення золотого запасу. У 1895 році Росія перейшла на систему золотого обігу і встановила надзвичайно суворі умови для випуску в обіг кредитних білетів, які повинні були обов'язково забезпечуватися золотом. Вже до 1904 року золотий запас Державного банку Росії становив 900 млн руб., тоді як кредитних білетів було випущено на 580 млн руб., тобто золоте покриття складало понад 100 %. Разом з позитивним торговельним балансом країни це складало умови для існування російського рубля як самої твердої конвертованої валюти у світі, яку високо цінували іноземці.

Починаючи з 1876-1880 років аж до 1913 року Росія мала постійний активний торговельний баланс. З 1886 по 1913 роки вона вивезла товарів на 25,3 млрд золотих рублів, а ввезла тільки на 18,7 млрд руб., тобто забезпечила приплив золота і валюти в країну на 6,6 млрд руб. [67, с. 488].

Російська скарбниця прагнула підвищувати свої доходи не за рахунок зростання податків, як це найчастіше робилося в західних країнах, а шляхом підвищення прибутковості державних

підприємств. Так, наприклад, виплата відсотків державних боргів в основному забезпечувалася за рахунок доходів від експлуатації державних залізниць.

При цьому податки в Росії, до першої світової війни, були найнижчими в усьому світі (таблиця 11.3) [10].

Таблиця 11.3 – Прямі і непрямі податки в Росії [10]

Податки прямі (на 1 жителя), руб.		Податки непрямі (на 1 жителя), руб.	
Росія	3,11	Росія	5,98
Австрія	10,19	Австрія	11,28
Франція	12,25	Франція	10,00
Німеччина	12,97	Німеччина	9,64
Англія	26,75	Англія	15,86

Тягар прямих податків у Росії був майже в 4 рази менше, ніж у Франції, більш ніж в 4 рази менше, ніж у Німеччині та в 8,5 разів менше, ніж в Англії. Тягар ж непрямих податків в Росії був в середньому вдвічі менше, ніж в Австрії, Франції, Німеччині і Англії [67, с. 490].

Таким чином, загальна сума податків на одного жителя в рублях складала (1 золотий рубль дорівнював 2,67 золотим франкам або 51 американському золотому центу): Росія – 9,09; Австрія – 21,47; Франція – 22,25; Німеччина – 22,26; Англія – 42,61 [10].

Незважаючи на це, державні доходи з 1410 млн руб. в 1897 році, без найменшого збільшення податкового тягара неухильно росли, тоді як витрати держави залишалися більш-менш на одному і тому ж рівні, що й видно з таблиці 11.4 [10].

Таблиця 11.4 – Доходи й витрати Росії за період 1908-1912 рр., млн золотих рублів [10]

Показник	Роки				
	1908	1909	1910	1911	1912
Доходи, млн. руб.	2,418	2,526	2,781	2,952	3,104
Витрати, млн руб.	2,388	2,451	2,473	2,536	2,669
Перевищення доходів над витратами, млн руб.	30	75	308	416	335

За останні 10 років до Першої світової війни перевищення державних доходів над витратами становило 2400 млн руб. Ця цифра виглядає тим більш значною, що за царювання Імператора Миколи II були знижені залізничні тарифи і скасовані викупні платежі за землі, що відійшли в 1861 році до селян від їхніх колишніх поміщиків, а в 1914 році, з початком війни, і всі види питних податків [67, с. 489].

У 1914 році в Державній Ощадній Касі було вкладів на 2236 млн руб. Сума внесків і власних капіталів у дрібних кредитних установах (на кооперативних засадах) становила в 1894 році близько 70 млн руб.; у 1913 році – близько 620 млн руб. (збільшення на 800 %), а до 1 січня 1917 року – 1200 млн руб. [10].

Прогресивне зростання добробуту населення наочно доводиться таблицею вкладів у державні ощадні каси (таблиця 11.5).

Таблиця 11.5 – Вклади в державні ощадні каси [10]

Рік	Кількість відкритих рахунків	Вклади в рублях
1894	1.664.000	330.300.000
1895	1.907.000	367.900.000
1896	2.190.000	409.400.000
1897	2.448.000	465.700.000
1898	2.792.000	537.300.000
1899	3.145.000	608.300.000
1900	3.551.000	661.900.000
1901	3.949.000	723.300.000
1902	4.369.000	784.000.000
1903	4.854.000	860.000.000
1904	5.127.000	910.600.000
1905	4.988.000	831.200.000
1906	5.665.000	1.035.000.000
1907	6.210.000	1.149.000.000
1908	6.210.000	1.207.000.000

Примітка – Спад в 1905 р. – результат російсько-японської війни і бунту

Російські люди багатіли своєю працею. За 1894-1914 роки сума вкладів населення в ощадних касах збільшилася в сім разів. Сума внесків і власних капіталів у дрібних кредитних установах за 1894-1917 роки зросла в 17 разів. Вклади в акціонерних комерційних банках за 1895-1915 роки – в 13 разів.

11.2.5 Рівень життя населення

Стрімке економічне зростання і якісні трудові ресурси, що динамічно розвивалися, дали багаті плоди. Народний дохід Росії, за найменшою оцінкою, зріс з 8 млрд руб. у 1894 році до 22-24 млрд руб. в 1914 році, тобто майже в три рази. Середньодушовий дохід подвоївся. Особливо високими темпами зростали доходи робітників у промисловості. За чверть століття вони зросли не менше ніж у три рази [67, с. 488].

Академіку С.Г. Струмліну вдалося довести, що на початку ХХ століття заробітки російських робітників були одними з найвищих у світі, займаючи друге місце після заробітків американських робітників (не нижче 85 % американського) [59, с. 489]. Ось хід його міркувань. Середній річний заробіток в обробній промисловості США за цenzом 1914 року досягав 573 дол. на рік, 11,02 дол. на тиждень, або 1,84 дол. на день. У перерахунку на російську валюту за паритетом купівельної спроможності денний заробіток американського робітника склав 3 руб. 61 к. золотом. У Росії, за масовими даними 1913 року, річний заробіток робітників грошима і натурою дорівнював за 257,4 робочих дня 300 руб., тобто не перевищував 1 руб. 16 к. на день, не досягаючи, таким чином, і третини (32,2 %) американської норми. Звідси і робилися зазвичай поспішні висновки щодо різкого відставання рівня життя робітників Росії від американських стандартів. Але, з урахуванням порівняльної вартості життя в цих країнах, висновки будуть іншими. При порівнянні цін на найважливіші харчові продукти в Росії і США виявляється, що в США продукти коштували у три рази дорожче, ніж у Росії. Спираючись на ці порівняння, можна зробити висновок, що рівень реальної оплати праці в промисловості Росії слід оцінити не нижче 85 % американського. Реальний рівень оплати праці в промисловості Росії був досить високий і випереджав рівень оплати праці в Англії, Німеччині, Франції [68].

Високий рівень оплати праці в промисловості цілком відповідав порівняно високій (для того часу) частці оплати праці в народному доході, складаючи в 1908 році близько 55 %, тобто знову-таки був близький до американського [67, с. 489].

Середній заробіток робітника в 1912 році становив 255 золотих руб. на рік, у 1913 році – 264 руб. 1 фунт житнього хліба в 1913 році коштував 3 копійки, фунт ситнього хліба з перваку – 5 копійок. Кілограм картоплі – півтори копійки. Кілограм яловичого м'яса – 30 копійок. Робочий кінь – 73 руб. Дійна корова – 59 руб. [58, с. 543].

Високий рівень заробітної плати російських робітників поєднувався з більшою, ніж в інших країнах, кількістю вихідних та святкових днів. У промислових робітників число вихідних і свят становило 100-110, а у селян досягало навіть 140 днів на рік.

Дуже показовим для розуміння життєвого рівня російських людей є споживання м'яса і м'ясних продуктів, яке зросло приблизно в 2 рази і склало в 1913 році в середньому 70,4 кг на рік на людину (в США – 71,8). Споживання цукру також більш ніж подвоїлося, досягнувши 9 кг на рік [67, с. 490].

У першу половину царювання Миколи II скорочувалося споживання спиртних напоїв на душу населення. За 1894-1904 роки воно знизилося з 7,4 літра до 7 літрів – один з найнижчих показників споживання алкоголю у світі. У цей час в Росії пили в шість разів менше, ніж у Франції, в п'ять разів менше, ніж в Італії; в три рази менше, ніж в Англії; в два рази менше, ніж у Німеччині.

При тому, що життєвий рівень населення зростав, все ж таки в Росії залишались бідні та непрацездатні люди, які вимагали піклування про них як з боку держави, так і з боку суспільства. У Росії, за неповними даними, до 1897 року існувало 3555 благодійних установ, в них за рік отримували різну благодійну допомогу 1,2 млн осіб [58, с. 475]. А на початку ХХ століття лише московське купецтво жертвувало на благодійні потреби в середньому близько 2 млн руб. [58, с. 528].

Росія була єдиною країною у світі, де медична допомога незаможному населенню надавалася практично безкоштовно (майже в кожній лікарні були безкоштовні палати для малозабезпечених). Також і підприємства (але не всі) частково оплачували вартість лікування своїх працівників [58, с. 550-551].

11.2.6 Залізниця

Символом економічного процвітання Росії кінця XIX – початку XX століття була Велика Сибірська магістраль, яка втілила в собі всі попередні господарські досягнення країни, явивши світу російське економічне диво. Залізниця, протяжністю 7416 км, була в основному побудована всього лише за десять років руками приблизно 8 тис. будівельників, об'єднаних в робочі артілі. У той час це був найбільший у світі економічний проект, втілений в життя [67, с. 485].

Метал, рейки, вагони, паровози – все виготовлялося на вітчизняних заводах руками вітчизняних робітників. Тільки високо розвинена промислова держава могла освоїти залізничне будівництво такими гігантськими темпами, що відображали стрімке зростання російської економіки.

Напередодні війни 1914-18 рр. чистий доход державних залізниць покривав 83 % річних відсотків та амортизації державного боргу. Іншими словами, виплата боргів, як внутрішніх, так і зовнішніх, була забезпечена в пропорції більш ніж на 4/5 одними доходами, які отримувала російська держава від експлуатації своїх залізниць.

Треба додати, що російські залізниці, у порівнянні з іншими, для пасажирів були найдешевшими і найбільш комфортабельними у світі [10].

11.2.7 Аграрництво

У царювання Імператора Миколи II Росія була головною годувальницею Західної Європи. При цьому звертає на себе особливу увагу феноменальне зростання вивозу землеробських продуктів з Росії до Англії (зерна та борошна, у мільйонах фунтів; російський фунт – 0,4 кг): 1908 р. – 343,3 млн кг; 1909 р. – 713,7 млн кг; 1910 р. – 1128,0 млн кг.

У 1913 році, який вважався роком найбільшого економічного підйому, врожай зерна в Росії був на 28 % більше, ніж в США, Канаді та Аргентині, разом узятих. Взагалі з 1892 по 1913 р. врожай хлібів збільшився в Росії на 78 %. Росія постачає 50 % світового експорту яєць, 70 % світового експорту олії,

80 % світового виробництва льону. За збором льону і конопель Росія займає перше місце у світі.

Росія вирощує більше половини світового виробництва жита, більш чверті пшениці та вівса, близько двох п'ятих ячменю, близько чверті картоплі.

За вершкове масло, продане за кордон, Росія отримала в 2,5 рази більше золота, ніж його добували всі золоті копальні Сибіру (народження сироваріння на Кавказі і маслоробства в Сибіру відбулося багато в чому завдяки діяльності Миколи Верещагіна (брата художника В. Верещагіна)) [58, с. 549].

11.2.8 Робоче законодавство

Промисловий розвиток в Російській Імперії природно супроводжувався значним збільшенням кількості фабрично-заводських робітників, економічний добробут яких, так само, як і охорона їх життя і здоров'я, були предметом особливих турбот Імператорського уряду.

Необхідно відзначити, що саме в Імператорській Росії, і при тому в XVIII столітті, за царювання Імператриці Катерини II (1762-1796 рр.), в перший раз у всьому світі, були видані закони щодо умов праці: була заборонена праця жінок і дітей, на заводах був встановлений 10-годинний робочий день і т.д.

Характерно, що кодекс Імператриці Катерини, який регулював дитячу і жіночу працю, видрукуваний французькою і латинською мовами, був заборонений для оприлюднення у Франції та Англії, як «крамольний».

У царювання Імператора Миколи II, до скликання першої Державної Думи, були видані спеціальні закони щодо забезпечення безпеки робітників у гірничозаводській промисловості, на залізницях і на підприємствах, особливо небезпечних для життя і здоров'я робітників, як-то: на порохових заводах, в Експедиції по заготовленню державних паперів і т.п.

Дитяча праця до 12-річного віку була заборонена, а неповнолітні та особи жіночої статі не могли бути найманими на фабричну роботу між 9-ю годинаю вечора і 5-ю годинами ранку. У 1882 році спеціальний закон врегулював роботу дітей від 12 до 15 років [10].

Розмір штрафних відрахувань працівників не міг перевищувати однієї третини заробітної плати, причому кожен штраф затверджував фабричний інспектор. Штрафні гроші надходили в особливий фонд, призначений для задоволення потреб самих робітників.

У 1897 році був введений Закон щодо нормування робочого часу – згідно з ним тривалість робочого дня дорослого чоловіка не повинна була перевищувати 11 з половиною годин на добу, тобто, могла бути або 11-ть з половиною, або менше (це було нововведенням для багатьох країн Європи; для порівняння: у Франції робочий день був 12 годин, а в Німеччині, США, Італії, Бельгії ще не було законодавчих обмежень праці для дорослих чоловіків). Також було встановлено, що неділя – обов'язковий день відпочинку, а «для робітників, зайнятих хоча б частково у нічний час, робочий час не повинен перевищувати 10 годин» [58, с. 478].

У 1903 році був введений Закон про відповідальність підприємців за нещасні випадки з робітниками на виробництві («власники підприємств зобов'язані винагороджувати робітників, незалежно від їхньої статі і віку, за втрату більш ніж на три дні працездатності від тілесного ушкодження, заподіяного їм роботами на виробництві підприємства або яке відбулося внаслідок таких робіт»), постраждалим належала пенсія в розмірі двох третин заробітку; до цього закону у таких випадках фабриканти відповідали тільки по суду, якщо їх провина була доведена, а відтепер вони вважалися винними і від покарання звільнялися тільки тоді, якщо по суду могли довести провину робітника в нещасному випадку) [58, с. 497].

У цьому ж році були введені робочі старости, що обиралися фабрично-заводськими робітниками відповідних цехів.

У 1912 році вводиться державний закон, що зобов'язує страхування робітників від нещасних випадків і від хвороб. Взагалі, страхування було введено ще у XVIII ст., спочатку добровільне, потім було запроваджено і обов'язкове. Одним з перших було страхування майна від вогню, введене Катериною II в 1786 році 28 липня. Перше страхове товариство в Росії засноване в 1827 році, а перше акціонерне товариство зі страхування життя було засновано в 1835 році, і вже до 1889 року

в Росії було близько 20 російських страхових підприємств і 3 іноземних; страхували від вогню, від нещасних випадків, транспорт, вантажі, цінності, поштові перекази, життя пасажирів, скло, худобу, від градобобою, виноградники від філоксери, було навіть і перестраховування з 1896 року. Ощадні каси були засновані в Росії в 1841 році).

Що ж до соціального страхування, таке було встановлено вже в 1912 р. Існування робочих спілок було визнано законом у 1906 році. У Царській Росії можна було вдаватися і до страйків, тоді як в СРСР страйки були неможливі. На заводах, контрольованих Інспекцією Праці, було зареєстровано 68 страйків у 1893 р., 118 – в 1896 р., 145 – в 1897 р., 189 – 1899 р. і 125 – в 1900 р.

За той час Імператорське соціальне законодавство було, безсумнівно, найбільш прогресивним у світі. Це змусило Тафта, тодішнього Президента США, за два роки до Першої світової війни публічно заявити, у присутності кількох російських високопоставлених осіб: "Ваш Император создал такое совершенное рабочее законодательство, каким ни одно демократическое государство похвастаться не может" [58, с. 544].

11.2.9 Народна освіта

Але цей період характеризувався не тільки небувалими темпами розвитку промисловості, залізничного транспорту, сільського господарства і фінансової сфери, а й розвитком науки, освіти, культури, соціальної сфери.

У царювання Імператора Миколи II народна освіта досягла незвичайного розвитку. Початкове навчання було безплатне за законом, а з 1908 р. воно стало обов'язковим. З цього року щорічно відкривалося близько 10 тис. шкіл. У 1913 р. число їх перевищило 130 тис. Анкетування, проведене вже за радянської влади в 1920 р., встановило, що 86 % молоді від 12 до 16 років вміли писати і читати. Безсумнівно, що вони навчалися грамоті при дореволюційному режимі [10].

За кількістю жінок, які навчалися у вищих навчальних закладах, Росія займала в ХХ столітті перше місце в Європі, якщо

не в усьому світі. У 1914 році діти робітників і селян становили до 40 % учнів багатьох московських інститутів [58, с. 558].

Слід також зазначити, що в той час, як в західних країнах, особливо в США і в Англії, плата за навчання у вищих навчальних закладах коливалася від 750 до 1.250 дол. на рік, в Росії студенти платили від 50 до 150 руб. на рік, тобто від 25 до 75 дол. на рік. При цьому незаможні студенти дуже часто звільнялися від будь-якої плати за навчання [58, С.558]. За даними 1900 року в Московському університеті з 4000 студентів 50% було звільнено від плати за навчання за неспроможність і, крім того, 25% отримували стипендію [58, С.490-491].

Витрати на народну освіту в 1894 році по всіх відомствах склали близько 40 млн руб. (тільки один бюджет Міністерства народної освіти – 25,2 млн руб.), а ті ж витрати в 1914 році – близько 300 млн руб. (бюджет – близько 40 млн руб.), державне асигнування на народну освіту за одним лише Міністерством народної освіти з 1894 по 1914 р. збільшилося на 628 % [58, с. 557].

При цьому учнів у 1894 році у середніх навчальних закладах 224 179 осіб, в університетах – 13944, у нижчих навчальних закладах (крім Середньої Азії) – 3275362 особи; в 1914 році в середніх навчальних закладах – 733387 учнів, в університетах – 39027, у нижчих навчальних закладах (крім Середньої Азії) – 6416247 осіб; відповідно відсотки збільшення – 227, 180, 96 %. При цьому в число учнів 1912-1914 років не включені ще учні всіх спеціальних навчальних закладів, починаючи від вищих технічних і закінчуючи школами мов, а також приватних і іновірських шкіл, із загальним числом учнів на 1912 рік близько мільйона [10].

У 1913 році в Росії видавалося 1757 різних журналів (в найбільш читаючій країні світу, в Радянському Союзі, в 1988 році видавалося лише 1578 різних журналів). Одинадцять видань виходили 2 рази на день. Перед революцією кількість журналів, що видавалися, перевищила 8 тисяч, більшість з яких були на самоокупності [58, с. 550].

У 1914 році у всьому світі видається 150 тисяч книжок різних назв, з них у Європі 110 тисяч. У Росії в 1914 році вийшло 32338 різних назв книжок, з них російською мовою 25531 і

іншими мовами 6817. З цього очевидно, що Америка відставала від Росії і Європи за виданням книг, а в Росії на душу населення видавалося книжок більше, ніж у середньому по Західній Європі та у світі. За виданням духовних (релігійних) книг православні країни, в тому числі Росія, займали перші місця у всьому світі [58, с. 558].

У Росії до 1914 року існувало 75,9 тис. бібліотек, з них 59 тисяч шкільних (відомості лише по школах Міністерства освіти, але були й інші бібліотеки), 13,9 тисяч масових і 3 тисячі наукових і спеціальних. Крім того, існувало ще 4 тисячі безкоштовних бібліотек і читалень товариства піклування про народну тверезість, 2,5 тисячі церковно-приходських (парафіяльних) народних бібліотек і декілька тисяч бібліотек, відкритих різними культурними, громадськими, комерційними, релігійними та іншими організаціями. До того ж діяли і 32,5 тисячі церковних бібліотек (звіт Св. Синоду за 1914 рік), а також профспілкові, кооперативні та бібліотеки, відкриті власниками заводів, фабрик та ін. А в 1915 році тільки народних бібліотек вже було 17,5 тис. [58, с. 559].

11.2.10 Земельне питання

Одним з найбільш болючих питань для Російської імперії, 80-90 % якої складала селяни, було земельне питання. Царський Маніфест 1861 року щодо звільнення селян, на жаль, не вирішив його. Царським маніфестом стверджувалось, що поміщик повинен був надати кріпаку земельний наділ. Але цей маленький шматочок землі ще необхідно було викупити. До цього селянин вважався тимчасово повинним, тобто залишався у тому же стані, в якому був до Маніфеста. До того ж селянин не міг відокремитися від сільської общини без її рішення.

Влада мала надію на те, що поміщики зможуть перебудувати власні господарства на новий прогресивний тип господарювання. Але, на жаль, ці надії не виправдались.

Розвиток сільського господарства гальмувався, як з боку самих поміщиків, які не вміли організувати власне господарство, так, в деяких випадках, і з боку селян, коли таким гальмом виступала община. Питання общинного господарювання було

досить складним. З одного боку, такий тип господарювання був притаманний нашій економічній культурі. З іншого боку, за умов тієї ситуації, яка склалася, в деяких випадках, він заважав подальшому розвитку сільського господарства. Селянин не відчував себе повним господарем землі, яка належала общині. До того ж, збільшення селянського населення в Європейській Росії сприяло тому, що почала серйозно відчуватися нестача землі.

Революціонери широко використовували це положення, перетворивши це питання суто економічного характеру в питання політичне. Користуючись невдоволенням селян, вони штовхали їх до бунту.

У 1902 та 1905 роках економічній застій у сільськогосподарській сфері призвів до масового розорення селян та могутнього соціального вибуху. Саме цей смутний час, цей вихор соціального протистояння піднесли на вершину влади людину, яка докорінно змінила стан справ, – великого реформатора Петра Аркадієвича Столипіна (1862-1911).

Він був одним з тих поміщиків, які зуміли перетворити свої землі на осередки аграрної культури. В травні 1906 року П.А. Столипін став міністром внутрішніх справ, а в липні 1906 року очолив уряд, який поставив перед собою багато задач, але найважливішою оголосив «земельну реформу».

Метою реформи було створення класу селян-власників. Для цього потрібно було зруйнувати недієздатні общини і наділяти землею одноосібні господарства. Необхідно було допомогти виділитися і стати на ноги перспективному землеробу, а неперспективний – поповнить ряди пролетарів. Уряд не прагнув знищити всі общини: «там, де община життєва, – говорив П.А. Столипін, – її потрібно не тільки зберігати, але й підтримувати». П.А. Столипін дав право вибрати селянину право землекористування, таке в Росії було вперше. Це був акуратний підхід, він дав селянину можливість самому обирати або залишатися в общині, або відокремлюватись у хуторське господарство, тобто самостійно займатися господарством.

Реформа викликала різку незгоду політичних партій, її критикували і часто критика була справедливою. Деякі землевпоряджувальні комісії провели інвентаризацію землі несумлінно. Відомості, подані до центру, часом не відповідали

дійсності. Через це насильницьким ліквідаціям підлягали цілком життєздатні общини – це були явні перегини.

П.А. Столипін усвідомлював всю важливість звільнення селян, і саме він з 1907 по 1911 роки зробив кроки до остаточного їх звільнення. П.А. Столипін не тільки дозволив селянам виходити з общини, його талант виявився ще і в тому, що він цьому сприяв, розробив для людей цілу програму переселення на Схід сім'ями.

Вже 9 листопада 1906 року виходить „Указ про вихід з общини”. Вперше після „вивільнення селян” 1861 року селяни дійсно були звільнені. Адже за 45 років селяни щодо землеволодіння були підлеглою частиною своєї общини, якій і належала земля. Зараз же будь-який селянин або декілька селян отримали право взяти від свого села-общини належну їм за законом окрему частину общинної землі, так званій відруб, і відмежуватися, щоб обробляти його на свій розсуд.

Закон цей мав величезний успіх. Негайно ж було подано 2,5 млн прохань про вихід на відруби від сімейних селян в 463 спеціальні комісії, зайняті проведенням цієї реформи. У 1913 р. два мільйони родин отримали наділи. Для цієї складної роботи була мобілізована ціла армія (більш 7 тис. чоловік) геодезистів та землемірів. За кілька місяців до Першої світової війни 13 % земель, що належали громадам, перейшли в індивідуальну власність селян. Напередодні революції Росія була готова перетворитися в країну дрібних власників, які швидко збагачувалися.

Найбільш відомим кроком реформатора була пропаганда переселенського руху до Сибіру і Далекого Сходу – переважно з «переповнених» селянами України, Білорусі і Прибалтики.

В центральних областях Російської імперії землі було обмаль, а на Уралі і Західному Сибіру вона була в надлишку. Саме ці території повинні були зіграти ключову роль в перебудові аграрної системи держави. Людина, яка висловлювала бажання виїхати з Європейської Росії, позбавлялася на довгий час від усяких податків. Держава допомагала їй грошима і вона отримувала у повну власність ділянку землі в 15 гектарів, тобто близько 37 акрів на душу і 45 гектарів на сім'ю. При цьому кожній родині видавалася допомога у 200 руб., і вона

перевозилася з усім майном за казенний рахунок до місця поселення. [200 руб. – не мала сума, враховуючи, що фунт хліба коштував 1 копійку, цукор – 7 копійок, м'ясо – 12 копійок і т.д.]. Крім того, у Сибіру були влаштовані казенні склади землеробських машин, що забезпечували населення сільськогосподарськими знаряддями і устаткуванням за вкрай низькими цінами.

Програму переселення гарячо підтримував Микола II. Наділення селян землею на сході не принижувало інтереси дворянства, а для царя це було вкрай важливо. Він розумів, що дратувати вищий прошарок суспільства не можна, він і без того був не задоволений діями П.А. Столипіна, у якого з кожним роком ставало все більше ворогів.

Проте селяни, які звикли до „ініціативи зверху” і століттями відпрацьованих життєвих дій, були не готові до «голого поля» і «голого лісу», до повної відсутності соціальної інфраструктури, яку необхідно було їм самим створювати. А головне – вони були не готові швидко і творчо змінювати звичайний стиль господарювання, пристосовуючись до важких кліматичних умов Сибіру. Кожен шостий переселенець незабаром повернувся додому розореним.

Ще одним пунктом земельної реформи стала ліквідація черезсмужжя. Адже сторіччя купівель-продажу і розподілів землі призвели до того, що ділянки багатьох дрібних власників склалися з 20-30 малих смуг, розкиданих серед чужих володінь. В одному випадку було навіть зареєстровано господарство з 120 невеликих земельних наділів. З цією бідою аграріїв П.А. Столипін розібрався по-своєму просто і рішуче – жорстким примусовим землеустроєм, перерозміткою наділів.

Наступним кроком було посилення Селянського банку, який видавав позички селянам при купівлі ними землі у поміщиків. Уряд П.А. Столипіна уповноважив Державний Селянський Банк (створений в царювання Імператора Олександра III) скуповувати поміщицькі землі і продавати їх селянам на виключно пільгових умовах. Надавався довготерміновий кредит (до 55 років), що доходив до 90 % вартості землі при дуже низькому відсотку (4,5 %, включаючи погашення). Майже половина всіх кредитів

видавалася безвідсотково. Це було прикладом економічного гуманізму або соціально-орієнтованої економіки.

Результатом цього заходу було те, що в 1914 р. більше 80 % орної землі в Європейській Росії опинилося в руках селян. До цього слід додати 40 млн десятин, що особисто належали Імператору Миколі II в Сибіру, які він, не вагаючись, передав у селянський земельний фонд. На особисті ж кошти Государя в цих областях були проведені дороги, побудовані школи, церкви та лікарні.

Державний Селянський Земельний Банк, що вважався найбільшою у світі установою земельного кредиту, видавав селянам позики, яких було видано на 222 млн руб. в 1901 р., а в 1912 р. він видав до 1168 млн руб., тобто приблизно на 600 % більше.

Сотні тисяч селян тільки за роки прем'єрства П.А. Столипіна скористувалися цією можливістю. Проте 20 % селян-кредиторів так і не змогли підняти господарство, і банк, через суд, позбавляв їх придбаної ними землі.

Думка, ніби селяни були «знедолені землею», ні на чому не заснована. У дійсності Царський Уряд систематично прагнув збільшити площу селянського землеволодіння, причому ця аграрна політика отримала особливий розвиток в царювання Імператора Миколи II. Цей факт з очевидністю підтверджується наведеною нижче таблицею 11.6.

Таблиця 11.6 – Забезпечення землею селян в Росії

Показники	Роки	
	1894	1918
Населення, млн	122	182
Селянське землеволодіння, млн десятин	132	240
На одну дворянську десятину – селянських десятин	2	5,5

До 1916 р. в руках селян і козаків у 50 губерніях Європейської Росії (крім Кавказу і Царства Польського) було близько 172 млн десятин власної землі. Громадянам же всіх інших прошарків належало лише близько 85 млн десятин, з яких 18 млн десятин належали дрібним власникам, які обробляли

землю власною працею, без допомоги найманої сили. Велика частина інших 67 млн десятин була або під лісом, або в оренді у селян.

Таким чином, напередодні лютневої революції селянам на засадах власності та оренди належали: 100 % орної землі в Азіатській Росії і близько 90 % всієї площі Європейської Росії.

Економічне зростання Росії в результаті столипінської аграрної реформи було значним і обнадійливим. В 1910 році Росія вийшла на друге місце у світі за експортом хліба, вона поступалася тільки США з їх давно розвинутою фермерською системою. Росія стала провідним імпортером льону і коров'ячого масла, а також найбільшим імпортером яєць. Настав час розквіту сільської механізації. Успіхи в аграрному секторі дали новий імпульс розвитку промисловості. Почався знаменитий передвоєнний підйом.

Рівень життя селян значно зріс – ніколи ані до, ані після селянин не одержував більше, ніж робітник. В 1913 році середній щотижневий заробіток селянина складав 90 копійок, а робітника 1,20-1,30 руб.

Ім'я П.А. Столипіна було у всіх на вустах, його постійно цитували, його дії широко обговорювалися. Результат реформи – це пропуск у владу, до довіри народу. Тому, наприклад, більшовики або соціал-демократи критикували цю реформу і висловлювалися дуже жорстко з різних її аспектів саме внаслідок того, що успіх цієї реформи припиняв фактично існування цієї партії. В.І. Ленін говорив, що пройде невеликий період і революція буде безглуздою і непотрібною.

Своєрідним мірилом успіху стали доноси. Можновладці постійно скаржилися на П.А. Столипіна, сановники бачили в ньому загрозу правлячого класу, який втрачав землі і вироджувався. Царедворці стрімко втрачали свій політичний вплив.

Аналізуючи стан справ в Росії, представники німецької делегації злякалися, що при такій реформі і змінах, які відбулися з 1906 по 1910 роки, – через 25 років Росія буде недосяжною.

У своїх виступах 1909 року П.А. Столипін часто підкреслював необхідність укріплення селянства, «створення» громадянина, селянина-власника, дрібного хлібороба;

підкреслював необхідність реформи місцевого самоврядування, укріплення патріотизму серед молоді. В інтерв'ю кореспонденту газети «Волга», яке було опубліковано і в газеті «Новое время», П.А. Столипін відзначає: «... Дайте государству двадцать лет покоя, внутреннего и внешнего, и вы не узнаете нынешней России» [цит. за 62, с. 51]. Але цих двадцяти років спокою ані у П.А. Столипіна, ані у Росії не було.

За перші три роки, які були спрямовані на проведення земельної реформи, прем'єр-міністр П.А. Столипін в деталях розробив плани нових реформ – у галузі прав та свобод громадян (конституція), соціальної політики, освіти, науки та культури, місцевого самоврядування, фінансів, силових структур, військової та судової систем. Але привести ці плани у діло П.А. Столипіну не було призначено.

Доказом правильності обраного курсу діяльності П.А. Столипіна були замаху. Терористи влаштували справжнє полювання на реформатора. Він вів Росію до процвітання, а їм були потрібні великі потрясіння, без яких революція була неможлива.

Дев'ять замахів на життя голови уряду не вдалися, але десятий замах обірвав життя реформатора. П.А. Столипін був смертельно поранений 1 вересня 1911 р. у м. Києві. І останнім земним притулком його, відповідно до заповіту покійного та рішення імператора, стала могила навколо стін Трапезної палати Києво-Печерської лаври [46].

11.3 Народ і інтелігенція: моральний клімат на початку XX століття

Але незважаючи на значні досягнення в матеріальній сфері, на жаль, в цей же період не спостерігалось відповідного зростання духовно-морального рівня народу. Навпаки, ситуацію характеризували занепад духовності і моральності як в середовищі вищих верств суспільства, інтелігенції, так і в середовищі духовенства, простого народу, молоді.

Моріст Берінг, відомий англійський письменник, який прожив у Росії кілька років і добре її знав, писав у своїй книжці

«Основы России»: «Не было, пожалуй, еще никогда такого периода, когда Россия более процветала бы материально, чем в настоящий момент, или когда огромное большинство народа имело, казалось бы, меньше оснований для недовольства» [цит. за 61]. Росія ставала іншою. У політичних реакціях ще рясніли слова «реакція», «застій». Але факти, що суперечать цим фразам, ставали дуже красномовними. Їх починали помічати не тільки іноземці.

Наприкінці 1913 р. у «Російській думці» з'явилася стаття кн. Є.М. Трубецького «Нова земська Росія»: «Два новых факта в особенности поражают наблюдателя русской деревни за последние годы. Подъем благосостояния и поразительно быстрый рост новой общественности». Поліпшення техніки, зростання ціни на робочі руки, поява міського одягу у селян – все це йде паралельно з вражаючим розвитком сільської кооперації. І це зростання відбувається за умов прямої матеріальної підтримки з боку влади [цит. за 62, с. 120].

Село багатіло; голод відходив в область переказів; грамотність швидко поширювалася, але в той же час сільська молодь відмовлялися від вікових духовних традицій. Величезне враження за своєю неприкрашеною правдивістю справив роман І.А. Родіонова: «Наше преступление», що яскраво малював зростання безглузвих, жорстких пустощів («хуліганства») в селі. Звідусіль йшли відомості про занепад релігійності в селянському середовищі, особливо серед підростаючого покоління [цит. за 62, с. 122].

«Религия вообще в народе падает. Нигилизм проникает в мещанское общество, откуда недалеко и до крестьян. Во множестве крестьян явилось решительное равнодушие к Церкви, явилось страшное нравственное распутство», - так характеризував передреволюційне суспільство Росії Митрополит Антоній Храповицький [цит. за 92, с. 306].

А кн. Є.М. Трубецькой, в кінці 1913 року в статті «Нова земська Росія», писав: «Несомненный, бросающийся в глаза рост материального благосостояния пока не сопровождается сколько-нибудь заметным духовным подъемом... Если у нас есть основание верить в будущее духовного величия России, то это основание, скорее, в прошлом, чем в настоящем»... Побоювання

кн. Є.М. Трубецького були, по суті, того ж порядку, як побоювання, висловлені П.А. Столипіним у листі до Государя «О грубой демократии» в Сибіру [цит. за 62, с. 122].

Але все ж таки моральний клімат у суспільстві задавався вищими верствами населення та духовенством. І тут, на жаль, не було єдності.

Ще в ХІХ ст. в середовищі вищої, освіченої верстви населення – дворянства, інтелігенції і т.д., відбувся розкол. Виділились два рухи, які по-різному ставились до культурної самобутності Росії, її народів, та, відповідно, бачили різні шляхи розвитку держави. Це так звані західники та слов'янофіли. Слов'янофіли визнавали необхідність власного шляху розвитку держави з урахуванням її культурної самобутності. Вони розробили, у т.ч. і концепцію соціально-економічного розвитку держави, яка базувалась на ідеалах православ'я, враховувала культурно-історичні особливості розвитку народу, географічне розташування країни. Також вони брали активну участь в економічних, соціальних, політичних перетвореннях, які відбувались у державі. Але все ж таки вони не змогли суттєво вплинути на процеси, які відбувались в суспільно-політичному та духовно-моральному житті держави.

На жаль, основна частина вищого світу, напівінтелігентної маси суспільства не розуміла власного народу, власної віри, хворіла на західні ідеї, у т.ч. ідеї матеріалізму, свободи, „суспільного земного раю”, ідеї прогресу. Відповідно до ідеї прогресу суспільство розвивається за єдиними для усіх законами і усі народи проходять однакові ступені розвитку. На найвищому рівні розвитку (який ототожнювався з розвитком техніки, технології, з матеріальним благополуччям) знаходиться західна цивілізація (тоді – західна Європа та Англія). Росія ж значно відстає від цієї цивілізації. І одна єдина можливість наздогнати Захід – негайно побудувати життя в Росії на західний лад.

З цього приводу М.Я. Данилевський відмічав, що «Взгляд на Россию как на весьма трудно преодолимое препятствие к развитию и распространению «настоящей» человеческой, т.е. европейской, цивилизации, в сущности, распространен между корифеями нашего общества» [цит. за 96, с. 36].

Вже в 1911 році В.В. Розанов дуже ярко описує західницький погляд: «Россия не содержит в себе никакого здорового и ценного зерна. России, собственно, нет, она кажется. Это ужасный кошмар, фантом, который давит душу всех просвещенных людей. От этого кошмара мы бежим за границу, эмигрируем, и если соглашаемся оставить себя в России, то ради того единственно, что находимся в полной уверенности, что скоро этого фантома не будет и его рассеет мы» [цит. за 96, с. 37].

Таким чином, вищий, освічений прошарок суспільства не витримав випробування владою, а також багатством. У цьому прошарку виник немовби авангард, який представляв інтереси іншої – західної цивілізації у російському суспільстві.

Це була духовна хвороба. Необхідно відмітити, що навіть вчення К. Маркса в Росії було сприйнято не на рівні економічної теорії. Доктрини марксизму та соціалізму були для багатьох новою релігією, в якій не було Бога.

Сильна російська держава заважала не тільки західним державам, які фінансували революцію. Найстрашнішим було те, що той шлях, яким розвивалась країна сторіччями, був визнаний реакційним, неправильним саме представниками російської влади, російського суспільства. Це пояснювало і той факт, що деякі з банкірів та підприємців Росії також активно фінансували лютневу буржуазну революцію та прагнули до зміни влади.

Тому, характеризуючи ситуацію у середовищі інтелігенції перед революцією, С.М. Булгаков зазначав, що революція - «исторический суд над интеллигенцией». Нет ... интеллигенции более атеистической, чем русская» [цит. за 61, с. 43].

П.Б. Струве писав про «безрелигиозное отщепенство от государства русской интеллигенции» і про те, що вона одночасно розуміла політику в найбільш вузькому сенсі, як зовнішнє улаштування життя – і бачила в цій політиці «альфу и омегу всего бытия... Таким образом, ограниченное средство превращалось во всеобъемлющую цель» [цит. за 62, с. 44].

С.Л. Франк говорив про своєрідний «нигилистический морализм» інтелігенції, свого роду «религию служения земным нуждам»; найвище благо для неї – «удовлетворение потребностей большинства» [цит. за 61, с. 44].

Але духовна хвороба вразила не тільки інтелігенцію та народ, на жаль, значно знижувався рівень духовності і серед духовенства. Ситуацію серед духовенства та його пастви багато мемуаристів з середовища духовенства характеризували як ситуацію «церковного застою», дуже характерне висловлювання синодального обер-прокурора К.П. Победоносцева: «Все спят...» [цит. за 92, с. 311].

А митрополит Веніамін Федченков писав про цей період так: «Влияние Церкви на народные массы все слабело и слабело, авторитет духовенства падал. Причин много. Одна из них в нас самих: мы перестали быть «соленой солью» и поэтому не могли осолить других», ибо «духовная жизнь и религиозное горение к тому времени начали падать и слабеть... » [цит. за 92, с. 310].

Отже, економічний, культурний потенціал Російської імперії напередодні революції 1917 року був великий, як ніколи. В Росії був цар, здатний вести її своїм, століттями перевіреним духовним шляхом, але і царя, і шлях Його відкинули, вибравши західну ідею. І катастрофа сталася.

Найкращу характеристику подій, що відбувалися в Російській імперії перед революцією, на нашу думку, дав У. Черчилль, який у той час був англійським військовим міністром. До того ж його ніяк не можна запідозрити у будь-якій упередженості. Він писав: «Ни к одной стране судьба не была так жестока, как к России. Ее корабль пошел ко дну, когда гавань была в виду. Она уже перетерпела бурю, когда все обрушилось. Все жертвы были уже принесены, вся работа завершена (речь шла о войне). Отчаяние и измена овладели властью, когда задача была уже выполнена...» [цит. за 62, с. 255-256].

Очевидно, народ, а особливо представники верхівки суспільства, інтелігенція відійшли від духовно-морального ідеалу святої Русі, не витримали випробування владою, багатством, успіхом. Матеріальний розвиток значно випередив духовний. І тоді на тлі економічного підйому сталася найбільша культурна катастрофа і зміна моделі життя і господарювання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1 Алферьев, Е.Е. Императоръ Николай II как человекъ сильной воли [Текст] / Е.Е. Алферьев // Свято-Троицкий Монастырь Джорданвилль, Н.І. – 1983. – 152 с. (репринтное издание 1991 г.).

2 Антонов, М.Ф. Экономическое учение славянофилов [Текст] / М.Ф. Антонов // Экономика русской цивилизации; под ред. О.А. Платонова. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – С. 491-513.

3 Антонов, М. Менделеев Д.И. / М. Антонов // Большая Энциклопедия Русского народа. Русское хозяйство. – М.: Институт русской цивилизации, 2006. – С. 491-501.

4 Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель. Сочинения: в 4-х т.; т. 4 / пер. с древнегреч.; общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.

5 Архиепископ Иоанн Сан-Францисский (Шаховской). Избранное [Текст] / Иоанн Сан-Францисский. – Петрозаводск: Святой остров, 1992. – 575 с.

6 Бабст, И.К. О некоторых условиях способствующих умножению народного капитала [Текст] / И.К.Бабст // Избранные труды; под ред. А.А. Покидченко, Е.Н. Калмычковой. – М.: Наука, 1999. – 301 с.

7 Бердяев, Н.А. О хозяйстве [Текст] / Н.А. Бердяев // Экономика русской цивилизации; под ред. О.А. Платонова. – М.: Ин-т русской цивилизации, 2008. – С. 471-484.

8 Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета канонические в русском переводе с параллельными местами [Текст] / Издание Миссионерского Общества «Новая жизнь – Советский Союз» «Кэмпус Крусейд Фор Крайст». – СССР. – 1991. Перепечатано с Синодального издания, 1220 с.

9 Благодійність: традиції і сьогодення [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://shevcbs.kiev.ua/objects/files/obj9431/gallery1223462012.doc>

10 Бразоль, Б.Л. Царствование императора Николая II в цифрах и фактах [Электронный ресурс] // Режим доступа: [//www.brazol.ru](http://www.brazol.ru)

11 Браудо, А. Благотворительность [Текст] / А. Браудо // Россия в конце XIX века; под общ. ред. В.И. Ковалевского. – СПб., 1900. – С.936-941.

12 Булгаков, С. Задачи политической экономии [Текст] / С. Булгаков // Роздуми. Творча спадщина у контексті ХХІ століття; за ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання – (Славетні постаті), 2006. – С. 678-694.

13 Булгаков, С.Н. Два града. Исследование о природе общественных идеалов [Текст]: в 2 т. / С.Н. Булгаков. – Т. 1. – М.: Путь, 1911. – 303 с.

14 Булгаков, С.Н. Об экономическом идеале [Текст] / С. Булгаков // Роздуми. Творча спадщина у контексті ХХІ століття; за ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання – (Славетні постаті), 2006. – С. 695-806.

15 Булгаков, С.Н. Православие [Текст] / С.Н. Булгаков. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 365 с.

16 Булгаков, С.Н. Философия хозяйства [Текст] / С.Н. Булгаков. Соч.: в 2 т. – М.: Наука, 2005. – Т.1 – 702 с.

17 Булгаков, С.Н. Христианское хозяйство [Текст] / С.Н. Булгаков // Экономика русской цивилизации; под ред. О.А. Платонова. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – С. 444-459.

18 Бурыйшкін, П.А. «Москва купеческая». (1954) Нью-Йорк [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.ldn-knigi.narod.ru/RUSPROS/Burkupzi.zip

19 Бутовский, А.И. Опыт о народном хозяйстве или о началах политической экономии [Текст]: в 3-х т. / А.И. Бутовский. – СПб., 1847. – Т.1. – 517 с.

20 Вебер, М. Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

21 Ветошкин, А.П. Духовно-нравственная экономика: монография / А.П. Ветошкин [и др.]; Екатеринбург: Издательство УрГУ, 2008. – 702 с.

22 Витте, С.Ю. Национальная экономика и Фридрих Лист [Текст] / С.Ю. Витте // Вопросы экономики. – 1992. – № 2. – С.140-160; № 3. – С.139-148.

23 Владимир, Митрополит Киевский и Галицкий. Труд и собственность в учении русской церкви [Текст] / Митрополит Киевский и Галицкий Владимир // Экономика русской цивилизации; под ред. О.А. Платонова. – М.: Родник, 1995. – С.362-371.

24 Волонтер Светлана Радионик счастлива, что может накормить более 50 бездомных и малоимущих за день: Организация "Народна допомога" кормит малоимущих и бездомных [Текст] // Газета по-киевски. – 2007. – 4 дек. – С.2.

25 Гиляров-Платонов, Н.П. Основные начала экономии [Текст] / Н.П. Гиляров-Платонов. – М.: Типолитография «Техник», 1889.

26 Гиляровский, В.А. Москва и москвичи [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.gilyarovsky.ru/>

27 Гринчак, М.О. Благодійна діяльність промисловців Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/su/grynchak_prom.htm.

28 Гундаров, И.А. Пробуждение: пути преодоления демографической катастрофы в России [Текст] / И.А. Гундаров. – М., 2001. – 352 с.

29 Гундаров, И.А. Фактор икс [Текст] / И.А. Гундаров // "Русский Дом". – 2003. – №12. – С.42-43.

30 Данилевский, Н.Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-Романскому [Текст] / Н.Я. Данилевский. – М., 2003. – С. 95-126.

31 Дикань, В.Л. Економічна культура: зміст, функції, історичний аналіз [Текст] / В.Л. Дикань, В.В. Компанієць // Вісник економіки транспорту і промисловості УкрДАЗТ. – 2008. – Вип. 24. – С. 193-199.

32 Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие [Текст] / пер. с англ.; ПРООН. – М.: Издательство „Весь мир”, 2009. – 232 с.

33 Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека [Текст] / Пер. с англ.; ПРООН. – М.: Издательство „Весь мир”, 2010. – 244 с.

34 Домострой / [Текст]. – М.: Паломник, 2002. – 250 с.

35 Задорожный, Г.В. Глобализация как гуманитарный проект человечества (экономическая власть или культура) [Текст]/ Г.В. Задорожный //Социальная экономика. – 2003. – №2-3. – С.5-30.

36 Ильин, И.А. Частная собственность [Текст] / И.А. Ильин// Экономика русской цивилизации; под ред. О.А. Платонова. – М.: Ин-т русской цивилизации, 2008. – С. 485-490.

37 Индекс развития человеческого потенциала в России. Итоги правления Путина и "Единой России"? [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://dgz.livejournal.com/1112905.html>

38 Индекс развития человеческого потенциала [Электронный ресурс]. Режим доступа:
// <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

39 Климент Александрийский. Педагог [Текст] / пер. Н.Н. Корсунского и свящ. Георгия Чистякова. – М.: Учебно-информационный экуменический центр ап. Павла, 1996.

40 Коваль, Т.Б. Христианская этика труда в сравнительной перспективе [Электронный ресурс]. Режим доступа:
//<http://ua.biblion.realin.ru/listing/>

41 Компаниец, В.В. Духовно-нравственные основы экономики в свете христианской этики [Текст] / В.В. Компаниец, Ю.Л. Павлович // Вісник економіки транспорту і промисловості УкрДАЗТ. – 2007. – Вип. 19-20. – С. 187-191.

42 Компаниец, В.В. Проблема морального фактора в экономике: история и современность [Текст] / В.В. Компаниец // Вісник Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. академіка В.Лазаряна – 2008. – Вип. 20. – С.225-232.

43 Компаниец, В.В. Об особенностях категории «труд» в православной социально-экономической модели [Текст] / В.В. Компаниец // Вісник економіки транспорту і промисловості УкрДАЗТ. – 2007. – Вип. 21. – С. 46-50.

44 Компаниец, В.В. Типизация социально-экономических систем по этическому критерию. Концепция духовно-нравственной социально-экономической системы [Текст] / В.В. Компаниец // Вісник економіки транспорту і промисловості УкрДАЗТ. – 2009. – Вип. 28. – С. 262-272.

45 Компанієць, В.В. Порівняння моделей менеджменту двох цивілізацій. Ідеальна модель менеджменту [Текст] / В.В. Компанієць // зб. наукових праць Державного економіко-технологічного університету транспорту. Серія: Економіка і управління. – Вип. 14. – К., 2009.

46 Кочевых, О. Смотрю на каждый день как на последний. Заметки о П.А. Столыпине [Текст] / О. Кочевых // Отрок. – 2009. – №2 (38). – С.54-59.

47 Кузнецова, М.И. Портреты русских хозяев [Текст] / М.И. Кузнецова // Русский дом. – 2004. – №2. – С.40-42.

48 Леонов, Н.С. От русского предпринимателя до безродного бизнесмена [Текст] / Н.С. Леонов // Русский дом. – 2003. – № 12. – С.8-10.

49 Липов, В.В. Религиозные ценности как фактор формирования социально-экономических моделей [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.ecsoman.edu.ru

50 Лукинов, И.И. Эволюция экономических систем [Текст] / И.И. Лукинов. – М.: ЗАО «Издательство Экономика», 2002. – 567 с.

51 Матвеев, П.Е. Этика. Основы хозяйственной этики: курс лекций. [Текст]: в 2-х ч. / П.Е. Матвеев. – Владим. гос. ун-т. – Владимир, 2003. – Ч.2. – 64 с.

52 Мельник, Л.Г. Состоявшаяся утопия, или Машина времени Н.Н. Неплюева: Экономические эссе [Текст] / Л.Г. Мельник. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2004. – 56 с.

53 Менделеев, Д.И. Заветные мысли [Текст] / Д.И. Менделеев. – СПб.: Типо-литография М.П. Фроловой, 1903-1904. – 316 с.

54 Мозговой, В.Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии [Текст] / В.Г. Мозговой. – К., 1885. – 92 с.

55 Мойсеєнко, В. Остання нездійсненна мрія Платонова: [Меценат, ініціатор створення в Києві супермузею давньої історії] [Текст] / В. Мойсеєнко // Урядовий кур'єр. – 2005. – 11 бер. – С.8-9.

56 Мюрдаль, Г. Современные проблемы «Третьего мира» (Драма Азии. Исследование нищеты народов) [Текст] / Г. Мюрдаль / сокр. пер. с англ. – М.: Прогресс. – 1972. – 251 с.

57 Неплюев, Н.Н. Трудовое братство и школы его: предисловие к книге [Текст] / Н.Н. Неплюев. – СПб., 1900. – 6 с.

58 Николай II: Венец земной и небесный [Текст]/ сост. В. Губанов. – М.: Из-во «Лествица», 1999. – 704 с.

59 Сербский (Велимирович), Николай, святитель, Слово о Законе (Номология) / [Текст]. – М.: Издательство Братства Святителя Алексия. Центр святоотеческих переводов; Издательство «Феофания», 2005. – 128 с.

60 Норт, Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики [Текст] / Д. Норт; пер. с англ. А.Н. Нестеренко, пред. и науч. ред В.З. Мильнера. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 137 с.

61 Ольденбург, С.С. Царствование императора Николая II [Текст]: в 2-х т. /Репринтное воспроизведение издания Общества Распространения Русской национальной и Патриотической Литературы, Белград, 1939 г. Т I. – М.: Издательская и рекламно-информационная фирма «Феникс», 1992. – 384 с.

62 Ольденбург, С.С. Царствование императора Николая II [Текст]: в 2-х т. /Репринтное воспроизведение издания Общества Распространения Русской национальной и Патриотической Литературы, Белград, 1939 г. Т II. – М.: Издательская и рекламно-информационная фирма «Феникс», 1992. – 288 с.

63 Опрос общественного мнения [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.fom.ru.

64 Павлов, Р.Н. Институты социальной ответственности бизнеса и проблемы корпоративного управления в России [Текст]/ Р.Н. Павлов. – Препринт-М.: ЦЭМИ РАН, 2003. – 49 с.

65 Пахомов. Украина: парадоксы роста и развития. Украина снова – уж который раз – стоит перед выбором своего пути [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.komunist.com.ua>.

66 Пихно, Д.И. Основания политической экономии [Текст] / Д.И. Пихно. – К., 1899. – Вып.1-2. – 260 с.

67 Платонов, О.А. Николай Второй. Жизнь и царствование [Текст] / О.А. Платонов. – Переиздание Спасо-Преображенского Мгарского монастыря. Полтавская епархия – 485 с.

68 Платонов, О.А. Экономика русской цивилизации [Текст] / О.А. Платонов. – Институт русской цивилизации. – М., 2008. – 800 с.

69 Политическая и экономическая этика [Текст] / Бернард Сутор, Карл Хоман, Ф.Бломе-Дрез / пер. С Курбатова, К. Костюк. – М.: Гранд-Фаир, 2001. – 368 с.

70 Посошков, И.Т. Книга о скудости и богатстве [Текст] / И.Т. Посошков. – М.: Наука, 2004. – 407 с.

71 Преподобный Серафим Вырицкий (Муравьев) – Житие Святых [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://hramnagorke.ru/life/2702>

72 Рейтинг качества жизни «International Living» 2010. [Украина в глобальном рейтинге качества жизни расположилась между Намибией и Ботсваной](#) [Электронный ресурс]. Режим доступа: Бигмир <http://novosti-n.mk.ua/news/read/?id=27855>

73 Рейтинг качества жизни «International Living» 2010: Беларусь теряет 15 позиций [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://marketing.by/main/market/analytics/0036904/>.

74 Рих, А. Хозяйственная этика [Текст] / А. Рих. – М.: Посев, 1996. – 810 с.

75 Самые криминальные страны [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://rating.rbc.ru/article.shtml?2005/10/17/1212706>

76 Свод нравственных принципов и правил в хозяйствовании. VIII Всемирный Русский Народный Собор [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://orthodox-newspaper.ru/numbers/at32194>

77 Святая Русь. Большая Энциклопедия Русского Народа. Русское хозяйство [Текст] / гл. редактор, составитель О.А.Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2006.- 1136 с.

78 Святитель Григорий Палама. Омилии (беседы) [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.pravoslavnaa-biblioteka.ru/.

79 Семь принципов ведения дел в России [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.smesupport.net/article.php?a_id=842

80 Симонд Де Сисмонди, Ж. Новые начала политической экономии, или о богатстве в его отношении к народонаселению [Текст]: в 2-х т. / Сисмонди, Ж. Симонд Де. Т.2. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 630 с.

81 Смит, А. Исследования о природе и причинах богатства народов [Текст]: в 2-х т. / А. Смит. – М.: Наука, 1993. – 570 с.

82 Смит, А. Теория нравственных чувств [Текст] / А. Смит. – М.: Республика, 1997 – 351 с.

83 Сомин, Н.В. Хозяйственный строй Крестовоздвиженского Трудового Братства [Текст] / Н.В. Сомин // Механизм регулирования экономики. – 2003. – № 4. – С.163-170.

84 Сорокин, Д.Е. Российская политико-экономическая мысль как общественно-научный феномен [Текст] / Д.Е. Сорокин, Л.В. Никифоров // Очерки истории российской экономической мысли; под ред. Л.И. Абалкина. – М.: Наука, 2003. – С.133.

85 Среди лучших стран мира Украина занимает 49-е место [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://news.rambler.ru/7291117/>

86 Стан корупції в Україні: результати загальнонаціонального дослідження 2007 р. (скорочена версія) [Текст]. – К., 2007. – 30 с.

87 Тарасов, И. Гиляров-Платонов Н.П. [Текст] / И. Тарасов // Большая Энциклопедия Русского народа. Русское хозяйство. – М.: Ин-т русской цивилизации, 2006. – 1136 с. – С. 213-215.

88 Тойнби, А. Дж. Постигание истории [Текст] / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.

89 Тростников, В.Н. Основы православной культуры: лекции [Текст]: в 3-х частях / В.Н. Тростников. – Ульяновск: ОАО «ИПК Ульяновский Дом печати», 2009. – 432 с.

90 Тростников, В.Н. Православная цивилизация. Исторические корни и отличительные черты [Текст] / В.Н. Тростников. – Издательский дом Никиты Михалкова «Сибирский Цирюльник». – М., 2004. – 271 с.

91 Ханингтон, С. Столкновение цивилизаций / С. Ханингтон [Электронный ресурс]. Режим доступа: // <http://lib.rus.ec/b/79038>

92 Церковь – общество – хозяйство [Текст] / В.В. Симонов; отв.ред. Д.С. Львов. – М.: Наука, 2005. – 702 с.

93 Церковь и мир. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви [Текст]. – М.: Даниловский благовестник, 2000. – 90 с.

94 Чернышевский, Н.Г. Полн. собр. соч. [Текст] / Н.Г. Чернышевский. – М.: Гос. Изд-во худож. лит., 1949. – Т. III. – 606 с.

95 Шарапов, С.Ф. Экономика в русском самодержавном государстве [Текст] / С.Ф. Шарапов // Экономика русской цивилизации; под ред. О.А. Платонова. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – С. 514-648.

96 Шафаревич, И.Р. Духовные основы российского кризиса XX века [Текст] / И.Р. Шафаревич. – М.: Издание Сретенского монастыря, 2001. – 110 с.

97 Шведов, О.В. Энциклопедия церковной жизни [Текст] / О.В. Шведов. – М.: Ковчег, 2003. – 736 с.

98 Шихирев, П.Н. Возможна ли этика бизнеса? [Текст] / П.Н. Шихирев // Общественные науки и современность. – 1997. – № 6. – С. 16-25.

99 Шпенглер, О. Закат Европы [Текст] / О. Шпенглер. – М.: Эксмо, 2009. – 800 с.

100 Экономисты русской эмиграции [Текст]: учеб. пособие; под общ. ред. Э.Б. Корицкого. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2000. – 286 с.

101 Экономическая психология: Социокультурный подход [Текст]; под ред. И.А. Андреевой. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.

102 Эрн, В.Ф. Христианский идеал экономики [Текст] / В.Ф. Эрн // Экономика русской цивилизации; под ред. О.А. Платонова. – М.: Институт русской цивилизации, 2008 – С. 460-470.

103 Якунин, В.И. Цивилизационно-ценностные основания экономических решений [Текст] / В.И. Якунин [и др.] [Монография]. – М.: Научный эксперт, 2008. – 160 с.

104 Янжул, И.И. Экономическое значение честности. Забытый фактор производства [Текст] / И.И. Янжул // Избранные труды. – М.: Наука, 2005. – 438 с.